

—Vlerësimi
i nevojave të
viktimave në
Kosovë

—Needs
Assessment of
Kosovo Victims

—Procena potreba
Kosovskih Žrtava

- Vlerësimi i nevojave të viktimave në Kosovë
- Needs Assessment of Kosovo Victims
- Procena potreba Kosovskih Žrtava

Titulli: Viktimat e konfliktit në Kosovë: Koha për t'u ndalë e për të dëgjuar;

Përgaditur nga: Caitlin McCurn dhe Rudina Hasimja;

Përkthyer nga: Arbër Shtëmbari, Dragana Milutinović;

Redaktuar nga: TRANKOS Consulting;

Viti i botimit: Dhjetor 2012;

Dizajni: Trembelat;

Vendi dhe emri i shtypshkronjës: VIP Print, Mitrovicë;

Katalogimi në botim – CIP 314.117-058.65(496.51), 323.28(=18:496.51); Biblioteka Kombëtare dhe Universitare e Kosovës; Numri ndërkombëtar i standardizimit të librit (ISBN 978-9951-640-00-8); Botim i Qendrës për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim (QHDP). Të gjitha të drejtat e rezervuara. Asnjë pjesë e këtij publikimi nuk guxon të riprodhohet, të ruhet në ndonjë sistem të ruajtjes së të dhënave apo të transmetohet, në asnjë formë apo mënyrë elektronike, mekanike, fotokopjuese, incizuese apo tjetër, pa pëlqimin paraprak me shkrim nga ana e botuesit.

Botuar nga: Qendra për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim (QHDP), Nora Ahmetaj
Rr. "Shaban Polluzha" No.7, Prishtinë, Kosovë 10000; Tel: +377 45 321 545; info@crdp-ks.org;
www.crdp-ks.org;

Title: Victims of Conflict in Kosovo: Time to Stop and Listen;

Authors: Caitlin McCurn and Rudina Hasimja

Translation: Arbër Shtëmbari, Dragana Milutinović;

Editor: TRANKOS Consulting;

Published: December 2012;

Design: Trembelat

Printed by: VIP Print, Mitrovicë;

Cataloging in publication – CIP 314.117-058.65(496.51), 323.28(=18:496.51); National and University Library of Kosovo; ISBN 978-9951-640-00-8; A publication of the Centre for Research, Documentation and Publication (CRDP). All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Published by: Centre for Research, Documentation and Publication (CRDP), Nora Ahmetaj; Rr. "Shaban Polluzha" No.7, Prishtinë, Kosovë 10000; Tel: +377 45 321 545; info@crdp-ks.org;
www.crdp-ks.org;

Naslov: Procena Potreba Kosovskih Žrtava;

Pripremiti: Caitlin McCurn i Rudina Hasimja;

Prevod: Arbër Shtëmbari; Dragana Milutinović;

Lektor: TRANKOS Consulting;

Godina objave: Decembar 2012;

Dizajn: Trembelat;

Mesto i ime štampača: VIP Print, Mitrovicë;

Katalogizacija u publikaciji – CIP 314.117-058.65(496.51), 323.28(=18:496.51); Narodna i univerzitetaska biblioteka Kosovo; ISBN 978-9951-640-00-8; Publikacija Centra za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje (CIDO). Sva prava umnožavanja rezervisana. Nijedan deo ove publikacije se ne sme reprodukovati, čuvati u sistemu daljeg preuzimanja, ili prenositi bilo kojim sredstvima, elektronskim, mehaničkim, fotokopiranjem, snimanjem itd., bez pismenog odobrenja izdavača.

Izdavač: Centar za Istraživanje, Dokumentaciju i Publikacije i Objavljivanje (CRDP); Nora Ahmetaj; Rr. "Shaban Polluzha" No.7, Prishtinë, Kosovë 10000; Tel: +377 45 321 545; info@crdp-ks.org;
www.crdp-ks.Org;

Ky projekt u financua përmes grantit të Ambasadës Amerikane në Prishtinë. Mendimet, përfundimet dhe konkludimet apo rekomandimet e shprehura këtu janë të Autorit(ëve) dhe jo medoemos pasqyrojnë qëndrimet e Departamentit të Shtetit.

This project was funded through a U.S. Embassy, Pristina grant. The opinions, findings, and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the Department of State.

Ovaj projekat je finansiran preko granta Američke Ambasade u Prištini. Mišljenja, stavovi i zaključci ili preporuke sadržane ovde pripadaju autoru(ima) i ne izražavaju neophodno stavove State Departmenta.

KOHA PË
T'U NDA
E PËR TË
DËGJUAR

Mirënjohje

Realizimi i këtij projekti u mundësua nga përkrahja e dhënë prej Ambasadës së Shteteve të Bashkuara të Amerikës në Kosovë.

CRDP-ja u është mirënjohëse të gjithë bashkëpunëtorëve të këtij punimi, të cilët kanë pasur vullnetin të diskutojnë haptas me ne mbi çështjet e trajtuara dhe që, përmes fjalës e këndvështrimeve të tyre, na kanë motivuar kurdoherë. Ne shprehim vlerësimin tonë të thellë për të gjithë ata që kanë luajtur rol themelor në inkurajimin e CRDP-së, që të analizojë nevojat e anëtarëve të familjeve të viktimave dhe të personave të zhdukur.

Zyrtarët qeveritarë, zonja Fahrije Bytyçi nga zyra rajonale e Ministrisë së Punës dhe Mirëqenies Sociale në Prizren, si dhe zoti Beqir Zeneli nga zyra rajonale e Ministrisë së Punës dhe Mirëqenies Sociale në Gjakovë na kanë ofruar vëzhgime të vlefshme.

U jemi mirënjohës veçanërisht shqyrtuesve tanë: Abdullah Ferizi nga ForumZFD, Linda Hoxha - ligjëruese në Universitetin e Prishtinës, Arben Hajrullahu - ligjërues në Universitetin e Prishtinës, Catherine Cissé van den Muijsenbergh nga Instituti për Drejtësi Historike dhe Pajtim në Hagë, Suzana Novoberdaliu - Kryetare e Komisionit për të Drejtat e Njeriut, Barazi Gjinore, për Persona të Pagjetur dhe Peticione si dhe anëtare e Komisionit për Integrim European në Kuvendin e Kosovës, Albana Gashi - anëtare e Komisionit për të Drejtat e Njeriut, Barazi Gjinore, për Persona të Pagjetur dhe Peticione në Kuvendin e Kosovës, Eli Krasniqi - Kandidate për Doktoraturë në Departamentin e Historisë të Univerzitetit të Gracit, Shqiptar Oseku - Sociolog. Leximi i tyre, sa i kujdesshëm, po aq edhe analitik, na ka ofruar rekomandime konstruktive dhe ka kontribuar në përmirësimin e cilësisë së këtij punimi.

U jemi tepër mirënjohës të gjithë familjarëve të viktimave, kurajoja dhe vullneti i të cilëve na kanë udhëzuar sesi tragjeditë personale t'i kthejmë në mesazhe shprese, veprimi dhe ndryshimi pozitiv.

Ky punim i atribuohet personelit të CRDP-së: Caitlin McCurn - konsulente e projektit, Rudina Hasimja - hulumtuese e projektit, si dhe Merlinda Tahiri - asistente e projektit, për kontributin e tyre dhe punën e madhe në shkrimin e analizave dhe raporteve të hulumtimit. Gjithashtu, ky personel ka meritën për realizimin e bashkërendimit të punës me të gjitha shoqatat dhe anëtarët e familjeve të viktimave dhe personave të zhdukur, si dhe institucionet e ndryshme, duke e pasuruar projektin edhe me më shumë vlera.

Përmbledhje ekzekutive	10
I. Konteksti: Lufta e Kosovës dhe pasojat e saj	12
Vitet '90-të: Histori e shkurtër e shtypjes dhe e dhunës	12
Ndërhyrja humanitare pas konfliktit	13
Viktimat	13
II. Drejtësia tranzicionale	14
III. Qendra për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim	16
IV. Metodologjia	18
Grumbullimi i të dhënave	18
Grupet e fokusit	18
Intervistat	19
Përcaktimi i mostrës	19
V. Nevojat e viktimave të Kosovës	21
Siguria ekonomike	21
Nevojat shëndetësore	24
Drejtësia	26
Njohja	30
Mbështetja qeveritare	33
VI. Përfundime	35
VII.Rekomandimet	36
Bibliografia	39

Lista e shkurtesave

CRDP	Qendra për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim
BmK	Ballafaqimi me të kaluarën
BPV	Bruto Prodhimi Vendor
ÇPST	Çrregullimi i Stresit Post-Traumatik
EULEX	Misioni i Sundimit të Ligjit të Bashkimit Evropian në Kosovë
ICO	Zyra Civile Ndërkombëtare
ICTY	Gjykata Penale Ndërkombëtare për Ish-Jugosllavinë
KFOR	Forcat e NATO-s në Kosovë
KNKK	Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq
KOMRA	Komisioni Regjional i përcaktimit dhe zbulimit të fakteve të krimeve të luftës të kryera në ish Jugosllavi
LDK	Lidhja Demokratike e Kosovës
NATO	North Atlantic Treaty Organization
OJQ	Organizata joqeveritare
OKB	Organizata e Kombeve të Bashkuara
UÇK	Ushtria Çlirimtare e Kosovës
UNMIK	Misioni i Kombeve të Bashkuara në Kosovë
USAID	Agjensioni Amerikan për Zhvillimin Ndërkombëtar

Përmbledhje ekzekutive

Raporti që paraqesim përmbledhë gjetjet e një hulumtimi të gjerë të nevojave të komuniteteve të prekura më së rëndi nga konflikti në Kosovë. Ky është vazhdim i punës së organizatës sonë me këtë pjesë të popullsisë, si dhe përfaqëson përkushtimin që Qendra ka ndaj viktimave të konfliktit, si dhe ndaj procesit të drejtësisë tranzicionale në Kosovë dhe Ballkan.

Synimet e raportit:

Të ofrojë një mundësi për komunitetet që kanë vuajtur nga konflikti dhe pasojat e tij, që këto të paraqesin mendimet dhe kritikën e tyre dhe, mbi të gjitha, të mundësojë përfshirjen e tyre në debate, ku zërat e tyre përgjithësisht kanë munguar.

Të na ndihmojë të krijojmë programe e shërbime që janë efektive për njerëzit, të cilëve synojmë t'u shërbejmë.

Të inkurajojë palët e interesuara në zhvillim, ndërtim të paqës dhe drejtësi tranzicionale, që t'i marrin parasysh përfundimet tona dhe të integrojnë rekomandimet tona në projektet e tyre.

Si një prej organizatave kryesore të Kosovës në fushën e drejtësisë tranzicionale, Qendra për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim (CRDP) synon të shkojë përtej trashëgimisë së konfliktit të dhunshëm dhe mosbesimit ndëretnik. Gjatë aktiviteteve të mëparshme, të cilat janë përqendruar te rehabilitimi, drejtësia dhe rindërtimi pas konfliktit, CRDP ka vendosur marrëdhënie personale mirëbesimi me shumë viktime të konfliktit të Kosovës. Gjatë këtyre angazhimeve ka pasur shpesh një plan të paracaktuar për zbatimin e drejtësisë, të vërtetës dhe pajtimit¹, si dhe ndihmën konkrete për komunitete gjatë periudhës së “tranzicionit” të Kosovës. Duke vendosur në qendër të fokusit tonë Viktimën, pjesë thelbësore e qasjes sonë me procesin e ballafaqimit me të kaluarën kanë qenë zërat e komunitetit lokal. Ballafaqimi me të kaluarën, (BmK) për Qendrën, si dhe për organizatat simotra, ka përfshirë komunikimin aktiv, dëgjimin e tregimeve, regjistrimin e dëshmimeve dhe ofrimin e një platforme, përreth së cilës viktimat flasin për përvojat e tyre të kaluara. Duke inkurajuar viktimat që të dëshmojnë gjatë gjykimeve dhe në komisionet për të vërtetën, si dhe për të rrëfyer tregimet e tyre në projektet e ndryshme të “kujtesës”, lëvizja e të drejtave të njeriut në Ballkan ka dhënë ndihmesë që vende të ndryshme të marrin masa që të jepet llogari për mizoritë masive që janë kryer. Këto projekte kanë angazhuar zëra lokalë dhe, ndërkohë, kanë shërbyer edhe si një model specifik për t'u ndjekur, i cili përcakton sesi komunitetet duhet të përballen me të kaluarën e tyre pas një konflikti.

1 Interpretimi i fjalës “pajtim” në drejtësinë tranzicionale (nga gjuha angleze “reconciliation”) ngre pyetjen, se “çka nënkuptojmë me “pajtim”? Bleeker ka vënë në dukje që nuk ekziston një përkufizim unik për këtë nocion: [A mund të flasim për pajtim në] “një shoqëri që ka rigjetur aftësinë për të trajtuar konfliktet në mënyrë jo të dhunshme? Po në një të tillë e cila mund të jetojë me pluralizëm të opinioneve, racave, kulturave dhe feve? Po në një shoqëri e cila e sheh këtë pluralizëm si bazë të identitetit të saj? Po në një tjetër akoma, strukturat e së cilës lejojnë një zhvillim gjithëpërfshirës e jo përgjithshëm të disave, e që ka një etos të pranuar nga të gjithë?”

Projekti ynë është zhvilluar si përpjekje për t'u shmangur nga shablloni dhe për të nisur një diskutim me aktorët lokalë, në një mjedis të qetë dhe pa kufizime formale, ku ata do të mund të diskutojnë pa druajtje mbi nevojat dhe brengat e tyre. Gjatë grupeve të fokusit, pjesëmarrësve u është kërkuar të vlerësojnë se ku janë ata sot në raport me të shkuarën e jo që të diskutojnë mbi të kaluarën si një mënyrë për të ecur përpara. Sa i ka prekur trashëgimia e luftës në jetën e tyre të përditshme 13 vjet pas zhvillimit të saj?

Për vite me radhë, agjenci të ndryshme vendore e ndërkombëtare kanë supozuar se kishin njohuri mbi prioritetet e viktimave të Kosovës. Tani është koha të ndalemi e të dëgjojmë. Para se të zhvillojmë intervenime që trajtojnë nevojat e kësaj pjese të popullsisë, është me shumë rëndësi që t'u ofrojmë atyre një platformë me të cilën do të hapet diskutimi e ku prioritet do t'i jepej zërave të viktimave.

I. Konteksti: Lufta e Kosovës dhe pasojat e saj

Vitet '90-ta: Histori e shkurtër e shtypjes dhe e dhunës

Kosova ishte e fundit nga shtatë shtetet që dolën nga shpërbërja e ish - Jugosllavisë. Ashtu si dhe territore të tjera jugosllave që u shkëputën para saj, pavarësia e Kosovës lindi pas një konflikti të përgjakshëm me shtetin serb nën udhëheqjen e Slobodan Millosheviçit. Edhe pse lufta e Kosovës ishte beteja e fundit madhore e ndërmarrë nga Millosheviçi, fushata e tij shkatërrimtare e autoritare kishte filluar pak para se Federata Jugosllave të fillonte të përmbysej më 1989. Gjatë viteve '90-të, ndërkohë që përleshjet e dhunshme dhe spastrimet etnike po ndodhnin në të gjithë rajonin, shqiptarët që jetonin në Kosovë nuk po e gëzonin autonominë e tyre kushtetuese, si dhe dalëngadalë po zhvisheshin nga të drejtat e tyre themelore. Millosheviçi u mundua të justifikonte programin e tij të diskriminimit etnik ndaj shumicës shqiptare përmes pretendimeve të mbrojtjes së pakicës serbe nga kërcënimi i zhdukjes.

Sistemi serb, i ngjashëm me atë të apartheidit, i flaku shqiptarët nga vendet e tyre të punës dhe prej sistemit arsimor, i ndaloi atyre ndihmën qeveritare dhe inkurajoi burgosje masive dhe shtypje të rënda. Gjatë viteve të para të diskriminimit sistematik, shqiptarët në Kosovë praktikuan rezistencë pa dhunë, dhe ndërtuan institucionet e tyre paralele.² Rreth mesit të viteve '90, frustrimi i gjerë në vend i dha jetë një rebelimi të armatosur, të udhëhequr nga Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK) dhe, si rrjedhojë, edhe të një organizimi të forcave serbe kundër kryengritësve. Në fund të viteve '90 sulmet brutale ndaj civilëve shqiptarë tërhoqën vëmendjen e bashkësisë ndërkombëtare dhe sollën ndërhyrjen e NATO-s për të ndaluar konfliktin.

Bombardimi ajror i NATO-s ndodhi më 1999, kohë kjo gjatë së cilës 1.4 milionë shqiptarë – nga më pak se 2 milionë që kishte popullsia e Kosovës – u zhvendosën, të detyruar nga forcat serbe që të braktisnin shtëpitë e tyre dhe të iknin nga vendi.³ Të njëjtët grupe paramilitare serbe që kishin udhëhequr fushatën e spastrimit etnik në Bosnjë dëbuan shqiptarët nga Kosova, duke përdorur teknika nga më të dhunshmet, duke përfshirë këtu torturën dhe dhunën seksuale në masë.⁴ Ata dogjën dhe plaçkitën fshatra, duke shkatërruar tokën, infrastrukturën dhe bagëtinë. Viktimat e luftës janë vlerësuar të jenë rreth 13,000.⁵

Që prej fundit të konfliktit në qershor 1999 e deri në shpalljen e Pavarësisë së saj më 2008 Kosova u vu nën mbrojtjen e bashkësisë ndërkombëtare

Përgjigjet e hidhura nga pjesëmarrësit i interpretoam si frikë që ata kishin ndaj një shoqërie që kishte filluar të harronte ngjarjet dhe njerëzit, që ende ishin po aq të gjallë në kujtesën e tyre.

2 Këto institucione paralele që përfshinin edhe kujdesin alternativ shëndetësor dhe strukturat arsimore, të financuara gjerësisht nga diaspora shqiptare, përfshinin edhe lëvizjen politike paralele të udhëhequr nga Ibrahim Rugova dhe nga Lidhja Demokratike e Kosovës (LDK).

3 Judah, Tim (2011). Kosova: Atë që secili duhet ta dijë (Kosovo: What Everyone Needs to Know). New York: Oxford University Press.

4 Human Rights Watch, Kosova: Përdhunimi, si armë e "spastrimit etnik" (Kosovo: Rape as a Weapon of "Ethnic Cleansing"), 1 March 2000, D1203, gjendet tek: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a87a0.html> [accessed 9 October 2012]

5 Regjistri i humbjeve njerëzore në Kosovë, periudha 1998-2000 ("Register of Human Losses in Kosovo Period 1998-2000.") Raporti i aktiviteteve të Fondit për të Drejtën Humanitare (2010), 12.

të udhëhequr nga OKB-ja, e mbështetur nga trupat e NATO-s. Ndërkohë që dhe një numër i vogël serbësh ranë viktime gjatë vitit 1998, kthimi i refugjatëve shqiptarë në qershor të vitit 1999 përkoi me ikjen masive të serbëve që jetonin në Kosovë, disa prej të cilëve u bënë viktime të sulmeve të dhunshme hakmarrëse. Serbët që qëndruan në vend u mblodhën në enklava. Gjatë 13 viteve të pasluftës tensionet rajonale dhe incidentet episodike të dhunës ndëretnike janë vetëm disa prej sprovave që Kosovës i është dashur të kalojë.

Sot statusi i saj territorial mbetet një çështje mjaft e diskutueshme në Evropën Juglindore. Derisa shumica shqiptare ka shfrytëzuar të drejtën e vetëvendosjes, serbët, duke këmbëngulur që kanë të drejtën e integritetit territorial, pretendojnë se Kosova gjithmonë do të jetë “zemra e Serbisë”.

Ndërhyrja humanitare pas konfliktit

Gjatë krizës së refugjatëve të Kosovës, si dhe menjëherë pas konfliktit iu ofrua ndihmë humanitare shumicës së qytetarëve më në nevojë të Kosovës, kjo - në formë të të mirave ushqimore, ujit të pastër, strehimit, mbrojtjes, kujdesit mjekësor, siç iu ofruan edhe gjëra tjera themelore për mbijetesë. Edhe pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës ka mbetur ende një masë e konsiderueshme e mbikëqyrjes ndërkombëtare nga subjektet, si Misioni i Bashkimit Evropian për Sundim të Ligjit në Kosovë (EULEX), Zyra Civile Ndërkombëtare (ICO), si dhe Misioni i Përkohshëm i Kombeve të Bashkuara për Administratë në Kosovë (UNMIK). Këto misione janë projektuar për të siguruar sundimin e ligjit, si dhe për të këshilluar institucionet e reja të Kosovës gjatë periudhës së tyre të “tranzicionit”. Gjithashtu, organizatat ndërkombëtare, si Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (KNKK) kanë pasur iniciativa humanitare në ndihmë të rindërtimit të Kosovës, duke i kushtuar vëmendje të veçantë komuniteteve që janë prekur më së shumti gjatë konfliktit.

Gjatë viteve të fundit Kosova ka përjetuar zvogëlimin gradual të shërbimeve që ndërhyrjnë në rast krize. Përkrahja mjekësore, projektet e rehabilitimit social dhe ndihma ndërkombëtare janë zhvendosur në masë të madhe drejt hapësirave të tjera, ku, së fundmi, janë prodhuar konflikte e kriza të reja. Edhe pse përgjigja ndaj emergjencës që prodhoi konflikti i 1999's siguroi ndihmë të drejtpërdrejtë për viktimat, shumë prej tyre ende kanë nevojë për kujdes, për shkak të pasojave fizike dhe psikologjike afatgjate të konfliktit të dhunshëm.

Viktimat

Atëherë kur mund të themi pa mëdyshje, se reformat agresive të tregut, si dhe mjedisi i paqëndrueshëm politik kanë ndikuar në jetën e pjesëmarrësve tanë, qëllimi i studimit tonë ka qenë analizimi i përvojave subjektive të viktimave të luftës. Detyra jonë ka qenë të kuptojmë se si e perceptojnë ata pozitën e tyre në shoqëri dhe si i artikulojnë nevojat e tyre në periudhën që

pason shkaktimin e dhunës dhe ndërhyrjen humanitare.

“Viktima” është një fjalë që ne do ta përdorim për të përshkruar pjesëmarrësit e studimit tonë përgjatë gjithë këtij dokumenti. Përtej përdorimit që ne i bëjmë kësaj etikete, ne jemi të vetëdijshëm se disa keqkuptime mund të lindin natyrshëm, duke përmendur në këtë rast, për shembull, kritikën që thotë, se retorika e “viktimitës” e mohon individualitetin. Në vend të fjalës “viktimitë”, një tjetër fjalë e sugjeruar si më “politikisht korrekte” do të ishte përdorimi i fjalës “i mbijetuar”.

Vendimi ynë për të përdorur fjalën “viktimitë” bëhet për dy arsye. Së pari, pjesëmarrësit e përkufizojnë veten si viktima: është identitet personal dhe politik që nuk tregon pafuqësi, por u jep atyre të drejtën e të qenit pjesë e një komuniteti viktimash me përvoja të ngjashme dhe që mund të bashkohen për t’u frymëzuar gjatë aksioneve në mbrojtje të kauzave të tyre. “Viktima” është, gjithashtu, një kategori institucionale që Qeveria e Kosovës përdor për të realizuar shpërndarjen e beneficioneve.

Familjet e viktimave mbulohen me Ligjin 04/L-054 për statusin dhe të drejtat e Dëshmorëve, Invalidëve, Veteranëve, Anëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Viktimave të Luftës dhe Familjeve të tyre. Ky ligj zyrtarisht ka hyrë në fuqi më 15 janar 2012. Sipas ligjit, familjet e viktimave marrin 135 €/muaj, kundrejt familjeve të Dëshmorëve të UÇK-së, që marrin 385 €/muaj. Niveli bazë i kësaj shume mund të rritet nëse ka edhe anëtarë të vdekur të familjes. Familjet e viktimave dhe veteranët e UÇK-së, gjithashtu, kanë beneficione në kuadrin e kujdesit shëndetësor. Familjet e viktimave civile gëzojnë kujdes shëndetësor parësor dhe dytësor.⁶ Familjet e Dëshmorëve të UÇK-së gëzojnë kujdes shëndetësor parësor, dytësor dhe tretësor, pa pagesë.⁷

II. Drejtësia tranzicionale

Pas përfundimit të Luftës së Ftohtë nisi një epokë e re, ajo e globalizimit, e bazuar në të qenit të hapur ndaj botës dhe në integrim. Globalizimi, që ka pasur ndikim thelbësor në tregje e komunikim, ka prekur, gjithashtu normat ndërkombëtare të të drejtave të njeriut. Gjatë kësaj epoke kemi qenë dëshmitarë të ngritjes së një rendi global për të drejtat e njeriut, një sërë organizatash, diskursesh, lëvizjesh e aktorësh përtej përkatësive kombëtare, të përfshirë në promovimin e të drejtave të njeriut.⁸ Zvogëlimi i ndasive, si

6 Në Kosovë sistemi i trajtimit mjekësor ndahet në parësor, dytësor dhe tretësor. Trajtimi mjekësor parësor ofrohet nga mjekët e familjeve dhe praktikuesit e përgjithshëm tek Qendra e Mjekësisë Familjare dhe Ambulanca mjekësore. Trajtimi mjekësor dytësor ofrohet nga specialistë në spitalet rajonale që gjenden në qytetet kryesore të Kosovës. Trajtimi mjekësor tretësor përfshin shërbimet e specializuara të ofruara në institucionet e trajtimit mjekësor të autorizuara nga Ministria e Shëndetësisë, ku bëhen hulumtime shkencore dhe specializim pas-universitar.

7 Republika e Kosovës (2011). Ligji nr. 04/L-054 mbi statusin dhe të drejtat e dëshmorëve, invalidëve, veteranëve, pjesëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, viktimave civile të luftës dhe familjeve të tyre. 8 dhjetor 2011.

8 Brysk, Allison. (2002). Globalizimi dhe të drejtat e njeriut (Globalization and Human Rights). Berkeley, California: University of California Press.

135€

■ Familjarët e Viktimave Civile dhe Familjarët e të Zhdukurve Civilë

Dallimi në pensione familjare për familjet civile dhe ata të UÇK-së

358€

■ Familjarët e Dëshmorëve të UÇK-së dhe Familjarët e të zhdukurve të UÇK-së

dhe rrjetet e reja të komunikimit kanë përforcuar interesimin ndërkombëtar për çështjet e të drejtave të njeriut, duke i mundësuar rendit të të drejtave të njeriut të monitorojë me sukses dhe të luftojë shkeljet e të drejtave në gjithë botën. Krijimi i paradigmës së re globale që thekson vlerën e të drejtave, bashkë me rritjen e dominimit të rendit ndërkombëtar të të drejtave të njeriut ka transformuar politikën dhe praktikën në nivelin vendor dhe atë global.⁹ Gjatë kësaj kohe drejtësia tranzicionale ka qenë duke u zhvilluar si degë e lëvizjes së të drejtave të njeriut. Në vitet '90-të, në përgjigje të shkeljeve sistematike dhe të dhunimeve në masë të gjerë të të drejtave të njeriut drejtësia tranzicionale ofroi mundësi për viktimat në shoqëritë joperëndimore për të arritur drejtësinë, të vërtetën, si dhe njohjen e tyre.

Drejtësia tranzicionale përfshin një sërë mekanizmesh që synojnë të punojnë së bashku, si një trajtim gjithëpërfshirës i së kaluarës traumatike të një shoqërie të caktuar, duke ia mundësuar asaj tranzicionin drejt një demokracie të qëndrueshme. Mes këtyre mekanizmave janë edhe ndjekja penale, komisionet e të vërtetës, reparacionet për viktimat, reforma në sektorin e sigurisë, si dhe kujtesa e memorialet.¹⁰

Në periudhën e pasluftës viktimat e Kosovës janë bërë pjesë e procesit të projektimit dhe të zbatimit të kornizës së drejtësisë tranzicionale. Dëshmitë dhe pjesëmarrja e tyre kërkohet prej aktorëve ndërkombëtarë, OJQ-ve apo grupeve të tjera të shoqërisë civile, edhe pse ndonjëherë ata imponojnë projekte të drejtësisë tranzicionale që nuk përputhen apo që shkojnë në kundërshtim me shqetësimet individuale të viktimave.

Në Kosovë urrejtjet që kanë çuar në luftë kanë vazhduar edhe pas periudhës së luftës. Avokuesit e drejtësisë tranzicionale besojnë, se trashëgimia e konfliktit etnik mund të tejkalohet përmes reformave institucionale, gjyqimeve të krimeve të luftës në gjykata ndërkombëtare e vendore, reparacionit dhe komisioneve për të vërtetën.

Me përfundimin e dhunës në ish-Jugosllavi më 2001, me gjithë problemet e shumta që kërkonin trajtim, ndoshta më i rëndi ka qenë zgjidhja e fatit të personave të zhdukur. Zhvendosjet e popullsisë, të burgosurit e luftës dhe vrasjet masive të civilëve kishin krijuar një situatë, ku mbi 6,000 individë mbeten të zhdukur në periudhën e pasluftës.¹¹ Në dymbëdhjetë vitet që vijuan fundin e konfliktit, shumë nga të zhdukurit janë gjetur në varreza masive në tërë territorin e Kosovës dhe të Sërbisë. Me gjithë progresin që

⁹ ibid

¹⁰ Zupan, Natascha. 2006. Përballja me të kaluarën dhe drejtësia tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë ("Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia") tek: Martina Fischer (ed.) Ndërtimi i paqes dhe shoqërisë civile në Bosnjë-Hercegovinë: Dhjetë vite pas Dejtonit (Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton. Münster: Lit Verlag.

¹¹ Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo. 2001. Identifikimi në masë i personave të zhdukur nga ndarja e ish-Jugosllavisë: Struktura, funksioni, si dhe roli i Komisionit Ndërkombëtar për Persona të zhdukur ("Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons). Revista mjekësore kroate (Croatian Medical Journal), 42(3): 271-275.

është bërë në zgjidhjen e fatit të personave të zhdukur të Kosovës, prej 6,024 personave që janë raportuar si të zhdukur nga familjet e tyre te KNKK-ja në lidhje me ngjarjet në Kosovë, 1,775 prej tyre janë ende të zhdukur.¹² Zgjidhja e kësaj çështjeje është thelbësore për të afërmit e të zhdukurve, por edhe për vetë shtetin e Kosovës në përgjithësi. Meqënëse ballafaqimi me të kaluarën është përbërës i rëndësishëm i Propozimit Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës, iniciativat e drejtësisë tranzicionale, si zgjidhja e fatit të të zhdukurve janë bërë prioritete në agjendën e Qeverisë së Kosovës.¹³

Zhvillimet e tjera kryesore të drejtësisë tranzicionale që janë zhvilluar që prej 1999-ës përfshijnë masa të llogaridhënies për shkeljet e të drejtave të njeriut. Gjykimet ndaj kryerësve të shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut janë mbajtur apo mbikëqyrur kryesisht nga gjyqtarë e prokurorë ndërkombëtarë në Gjykatën Penale Ndërkombëtare për Ish-Jugosllavinë (ICTY), nga Dhoma për Krime të Luftës në Gjykatën e Qarkut të Beogradit, si dhe nga Gjykatat e Kosovës. Këto gjykata kanë fajësuar dhe dënuar pjesëtarë të komuniteteve etnike serbe dhe shqiptare për krime të luftës.

Megjithëse janë krijuar mekanizma formalë të llogaridhënies për t'u marrë me krimet e luftës në shtetet e dala nga ish-Jugosllavia, drejtësia tranzicionale ka mbetur në plan të dytë në jetën politike e shoqërore të Kosovës. Neutralizimi i së shkuarës nuk ka përmirësuar tensionet etnike mes shqiptarëve dhe serbëve dhe as ka siguruar paqe apo drejtësi për viktimat e krimeve të luftës, apo për familjet e personave të zhdukur. Ndjekja penale, në vend se të shënojë fundin e drejtësisë tranzicionale, duhet parë si pjesë e një procesi shumëdimensional që mund të pasqyrojë në mënyrë të përgjithshme gamën e gjerë të shkeljeve të të drejtave të njeriut që ndodhin gjatë luftës.

III. Qendra për Hulumtim, Dokumentim dhe Publikim

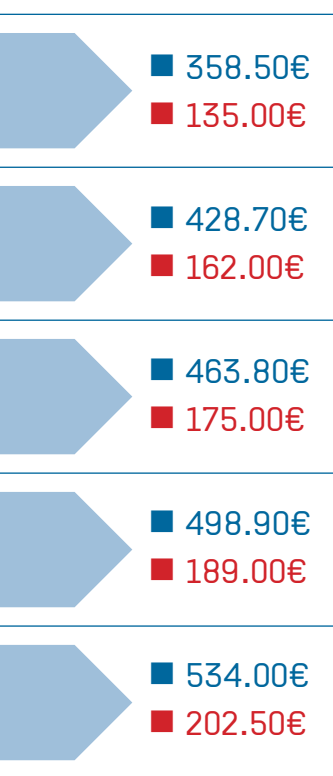
Si lidere e drejtësisë tranzicionale në Kosovë, CRDP përdor si qasje përqëndrimin te viktimat në të gjitha përpjekjet tona në përballjen me të kaluarën. Pas themelimit më 2010, ne jemi angazhuar në aktivitetet e Koalicionit për KOMRA, një grup rajonal i organizatave të shoqërisë civile dhe individësh, që mbështetin iniciativën për themelimin e një komisioni rajonal të së vërtetës. Si anëtare e Koalicionit Rajonal të KOMRA-s në Kosovë, Qendra ka qenë përgjegjëse për organizimin e konsultimeve vendore me aktorë

1	Familjet me një familjar të rënë	
2	Familjet me dy familjarë të rënë	
3	Familjet me tre familjarë të rënë	
4	Familjet me katër familjarë të rënë	
5	Familjet me pasë familjarë të rënë	

Shuma e pensionit mujor që merr një familje relativisht nga numri i anëtarëve të rënë

12 Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (2012, Qershor 8). KNKK Qendra e Resurseve. Shpërndarë në 16 tetor 2012 nga Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2012/kosovo-news-2012-06-07.htm>

13 Sipas "Propozimit të Ahtisaarit", Qeveria e Kosovës dhe qytetarët e saj janë të obliguar të "promovojnë dhe të respektojnë plotësisht procesin e pajtimit mes komuniteteve dhe pjesëtarëve të tyre. Kosova do të krijojë një qasje gjithëpërfshirëse dhe të ndjeshme ndaj gjinive për t'u përballur me të kaluarën e saj, e cila do të përfshijë një sferë të gjerë të iniciativave të drejtësisë tranzicionale." Neni 2.5 i Propozimit Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës (Prishtinë: Zyra e të Dërguarit Special të OKB-së për Kosovën, 2007).

■ Familjarët e Dëshmorëve të UÇK-së dhe Familjarët e të zhdukurve të UÇK-së

■ Familjarët e Viktimave Civile dhe Familjarët e të Zhdukurve Civilë

të shoqërisë civile dhe shoqata të viktimave në të gjitha rajonet e vendit. Përmes përfshirjes sonë në KOMRA dhe konsultimeve të tjera të udhëhequra nga CRDP, kemi arritur të kultivojmë marrëdhënie të forta me familjet e viktimave dhe të personave të zhdukur me përkatësi të ndryshme etnike e fetare. Gjatë këtij procesi, CRDP-ja ka ndihmuar në krijimin e një debati kritik mbi krimet masive dhe shkeljet e të drejtave të njeriut në vendet e ish-Jugosllavisë. Qasja jonë konsultative gjithëpërfshirëse ka afruar në tryezën e diskutimit mbi të kaluarën grupet që më parë kanë qenë më së shumti të përjashtuar, si gratë, serbët, boshnjakët, romët, egjiptasit dhe ashkalijtë. Në një mjedis, ku aktorët ndërkombëtarë dominonin skenën, CRDP u shfaq si një zë vendas për viktimat e luftës.

Ajo që ne diktuar nga procesi i konsultimeve dhe i takimeve në vijësi me viktimat e konfliktit ka qenë fakti, se nevojat e tyre janë më të mëdha e shpesh më konkrete sesa nevojat që adresohen përmes mekanizmave tradicionale të drejtësisë tranzicionale. Korniza juridike, që zakonisht përdoret në drejtësinë tranzicionale, na pengon në trajtimin e nevojave socio-ekonomike të kategorive të popullsisë të prekura nga konflikti. CRDP është e përkushtuar të ripërkufizojë drejtësinë më gjerësisht, për të përfshirë edhe të drejtat sociale dhe ekonomike të viktimës. Personeli ynë profesional është trajnuar të përballlet me trashëgiminë e shkeljeve të të drejtave të njeriut në Kosovë, si dhe të përfaqësojë nevojat e burrave dhe të grave që u prekën më rëndë gjatë konfliktit.

Duke u bazuar te bisedat me viktimat, ne tashmë dijmë se nevojat e tyre të ndryshme variojnë sipas rajoneve apo rrethanave. Gjithashtu, ne njohëm shumë prej shqetësimeve të tyre që mund të zgjidhen përmes masave praktike dhe financiarisht të përballueshme.

Gjatë një vizite në fshatin Krushë e Madhe vitin e kaluar, u ulëm së bashku për të biseduar me një grup grash, të cilat, pas vdekjes dhe zhdukjes së gati të gjithë meshkujve në fshat, kishin themeluar një kooperativë fermere, që ishte në hapat e saja të para. Këto arritje, që vijnë pikërisht në periudhën që pasoi tragjedinë e tyre, mund të konsiderohen si tepër të suksesshme dhe mund t'ia njohim meritat për vendosmërinë e tyre disa lidereve vendase, si Kimete Hoti e, gjithashtu, edhe disa mbështetësve kryesorë, si USAID, që i furnizoi këto gra me makineri moderne për prodhimin e Ajvarit të famshëm, këtij produkti ushqimor, që, për bazë, ka specat e kuq. Fatkeqësisht, makineritë e sapodhuruara dolën jashtë përdorimit për shkak të problemeve të shpeshhta me mungesën e energjisë në fshat. Një gjenerator që kushton 5,000 € (çmim që gratë e fshatit nuk mund ta përballojnë) do të ishte në gjendje t'i furnizonte me energji, kur rrjeti energjetik nuk e siguron këtë gjë, si dhe do të ishte kontribut i qëndrueshëm për ndërmarrjen e tyre.

Ky shembull, si dhe shumë anekdota të tjera që kemi mbledhur, ofron një pasqyrë të shqetësimeve dhe të nevojave të viktimave të konfliktit në Kosovë. Për të arrirë një kuptim të plotë të nevojave të tyre, ne ndjemë rëndësinë qenësore të një shqyrtimi në thellësi. Hulumtimi i përvojave të

atyre që kanë qenë më pranë konfliktit, përfshirë këtu veteranët, shoqatat e grave dhe pakicat etnike, na lejojnë që të hapim një diskutim me këdo dhe të ofrojmë mundësinë për të skicuar ndërhyrjet që mund të mbështesin të drejtat sociale dhe ekonomike të viktimave të konfliktit në Kosovë.

Ky raport, i cili sintetizon rezultatet e kërkimit tonë, synon të lehtësojë marrëdhëniet midis familjarëve të viktimave dhe atyre që u ofrojnë shërbime. Nisur prej pozitës tonë, si mbrojtës të së drejtave të njeriut, ne jemi në dijeni të faktit, se nevojat e kategorive të popullsisë të prekura nga konflikti i Kosovës nuk kanë qenë të përfaqësuara në lartësinë e duhur. Me krijimin e mundësive për të folur lirisht dhe ndershmërisht, ne mund të hulumtojmë disa nga problemet me të cilat përballen qytetarët më të pafavorizuar të Kosovës, si dhe të fillojmë punën për përmbushjen e të drejtave të tyre.

IV. Metodologjia

Personeli i CRDP-së, së bashku me udhëheqësit e shoqatave të viktimave dhe përfaqësues të shoqërisë civile përgatiti këtë studim të vlerësimit të nevojave të viktimave. Edhe pse ky raport bazohet kryesisht në punën e kryer gjatë gjashtë muajve për realizimin e projektit tonë, metodologjia dhe gjetjet tona u pasuruan nga konsultimet e shumta, konferencat, intervistat dhe vitet e gjata të hulumtimit në terren, kryer nga ekipi i projektit të CRDP-së. Premisa e këtij projekti, si dhe ajo që qëndron në thelbin e misionit të organizatës, është të kuptuarit që viktimat duhen angazhuar drejtëpërsëdrejti në diskutimet për të drejtat e tyre.

Grumbullimi i të dhënave

Të dhënat thelbësore që ne përdorim për këtë analizë janë 11 grupet e fokusit dhe 5 intervistat. Përveç këtyre, kemi ndërmarrë edhe një dyzinë intervistash me përfaqësuesit e institucioneve qendrore e lokale që merren me përkrahjen sociale, arsimin dhe financat. CRDP ka mbledhur këto të dhëna në Kosovë nga maji deri në shtator 2012. Gjithësej, kemi biseduar me 124 familjarë të viktimave nga secili rajon në Kosovë. Përveç regjistrimit të intervistave dhe grupeve të fokusit, moderatorët kanë mbajtur edhe shënime terreni mbi gjetjet që kanë pasur përgjatë gjithë projektit.

Grupet e fokusit

Shumica e grupeve të fokusit janë mbajtur në shqip, si dhe janë udhëhequr nga një ekip hulumtues me dy persona të trajnuar profesionalisht nga CRDP-ja. Drejtoresha ekzekutive e CRDP-së, Nora Ahmetaj, ka moderuar dy grupe fokusi për folësit jo-shqiptarë në serbisht. Pjesëmarrësit në grupe janë identifikuar me ndihmën e përfaqësuesve të shoqatave të viktimave. Udhëheqësit e shoqatave të viktimave që do të përmendim më poshtë kanë qenë promotorë të inkurajimit të komunitetit në mbështetje të projektit, si dhe në rekrutimin e individëve me gatishmëri për të diskutuar në grup për

Shumë familje në studimin tonë diskutuan mbi nivelin e lartë të borxhit që krijohet për rindërtimin e jetës; borxh që për shumë nga këto familje ende iu duhet të vazhdojnë të luftojnë për ta paguar.

nevojat e tyre: Avni Melenica, Fahrije Hoti, Kimete Hoti, Bajram Qerkinaj, Flora Salihu, Murat Musliu, Tahire Gashi, Shefqet Sylejmani dhe Adem Lushaj. Muharrem Xhemajli, drejtuesi i Shoqatës së Veteranëve të Luftës në Prishtinë, na ndihmoi përzemërsisht në organizimin e grupit të fokusit me veteranët e luftës.

Mesatarisht në çdo fokus kanë qenë 12 persona. Në total, 119 individë kanë marrë pjesë në grupet tona të fokusit, të cilët janë mbajtur mes muajve maj dhe shtator 2012. Seancat kanë zgjatur përafërsisht 90 minuta dhe janë mbajtur në mjedise intime e miqësore.

Gjatë përgatitjeve për mbajtjen e grupeve të fokusit u dizajnuan parametra të çlirët dhe tema diskutimi të paracaktuara. Megjithatë, struktura informale e secilës seancë i mundësonte pjesëmarrësve që të hapnin edhe tema të tjera diskutimi. Edhe pse moderatorët ndihmuan në lehtësimin e prodhimit të një dialogu dhe vendosën theksin te ndjenjat dhe perceptimet e pjesëmarrësve, përgjegjësia e tyre kryesore ka qenë vëzhgimi i dinamikës së grupit, si dhe dëgjimi dhe regjistrimi i tyre.

Të gjitha grupet e fokusit janë regjistruar dhe transkriptuar nga moderatorët, me miratimin e pjesëmarrësve. Duke marrë parasysh natyrën e ndjeshme të studimit, nuk kemi dashur të bëjmë publik emrat e pjesëmarrësve.

Intervistat

Paralelisht me grupet e gjysëm-strukturuara të fokusit, ekipi ynë ka mbajtur edhe intervista “orteku” me individë në komuna të ndryshme të Kosovës. I jemi afuar aktorëve që janë përfshirë drejtpërdrejt në aktivitetet e drejtësisë tranzicionale, qoftë si pjesëmarrës në komisionet e së vërtetës, qoftë si qytetarë të interesuar që kanë ngritur zërin për fatin e personave të zhdukur në Kosovë. Me intervistimin e një mostre të gjerë të popullsisë, kemi arritur të shohim se si gjinia, përkatësia klasore dhe mosha formësojnë përvojat personale të viktimave të Kosovës.

Secila intervistë ka zgjatur rreth 60 minuta dhe është mbajtur në mjedise të sigurta e me kushte të rehatshme. Të gjitha intervistat janë regjistruar e transkriptuar nga hulumtuesit e CRDP-së, që kanë realizuar intervistat me pëlqimin e të intervistuarit.

Përcaktimi i mostrës

Korniza e mostrave për këtë projekt ka përfshirë secilin rajon në Kosovë. Përzgjedhja gjeografike është bazuar tek nëntë komunat që janë prekur më së rëndi nga konflikti i vitit 1999. Të gjitha grupet e fokusit janë strukturuar në bazë të gjeografisë, me përjashtim të grupeve të veteranëve. Në bazë të rekomandimeve të përfaqësuesve të komuniteteve, disa nga grupet janë organizuar përreth komunës, por edhe në bazë të gjinisë e të etnisë. Shumica e grupeve janë përbërë nga shqiptarë, pasi ata përfaqësojnë shumicën dërmuese të popullsisë etnike dhe të viktimave të Kosovës. Në Rahovec

dhe në Klinë, janë organizuar grupe edhe me pjesëmarrës serbë dhe romë.

Në total, gjatë pesë muajve të intervistave dhe grupeve të fokusit kanë biseduar me ne 124 individë. Në këtë mostër të larmishme u përfshin burra e gra në grupmoshat prej 19 – 82 vjeç. Prej kësaj mostre, 88 % janë shqiptarë, 8 % janë serbë dhe 4 % romë e ashkali. Mosha mesatare e pjesëmarrësve ishte 46 vjeç. Gjithë pjesëmarrësit janë kategorizuar më parë nga qeveria në bazë të statusit të tyre. Ky status përcakton të mirat qeveritare, që ata mund të gëzojnë. Kategoritë e mundshme janë: familjet e viktimave civile, familjet e veteranëve të vrarë në luftë (Dëshmorë të UÇK-së), familjet e civilëve të plagosur (invalidë civilë), veteranët e plagosur, veteranët, si dhe familjet e personave të zhdukur.

Përbërja e grupeve të fokusit

KOMUNA	NUMRI I PJESËMARRËSVE	MOSHA	PËRBËRJA GJINORE	ETNIA	STATUSI
Deçan	12	-	-	Shqiptar	■ ■
Ferizaj	9	-	-	Shqiptar	■ ● ▲ ●
Klinë (1)	12	-	-	Shqiptar	■
Klinë (2)	12	24-82	9 burra/3 gra	Serbe dhe rome	■ ●
Mitrovicë	12	19-74	12 burra	Shqiptar	■ ●
Prishtinë*	14	41-57	14 burra	Shqiptar	● ▲
Rahovec (1)	4	26-65	1 burra/3 gra	Serbe dhe rome	■ ●
Rahovec (2)	8	38-50	8 gra	Shqiptar	■ ●
Skënderaj (1)	12	36-53	12 gra	Shqiptar	■ ● ▲ ■
Skënderaj (2)	12	-	12 burra	Shqiptar	■ ● ▲ ■
Vushtrri	12			Shqiptar	■ ●

■ FAMILJET E VIKTIMAVE CIVILE

● PERSONA TË ZHDUKUR

▲ VETERANËT INVALIDË

■ CIVILË TË PLAGOSUR

● VETERANË

▲ USHTARËT E ZHDUKUR TË UÇK-së

V. Nevojat e viktimave të Kosovës

Siguria ekonomike

“Pas luftës, familjet tona e kanë pasur të vështirë të rehabilitohen. Shtëpitë janë shkatërruar; menjëherë jemi organizuar në shoqata për t'i ardhur në ndihmë këtyre familjeve (familjeve të viktimave) me ushqime. Shumë prej tyre janë të papunë tani, ndërsa fëmijët e tyre shkojnë në shkollë. Si mund të kujdesen për fëmijët e tyre? Si do t'i arsimojnë ata? Me çka? Kjo krijon frustrimin, nervozën, problemet, vetëvrasjen... Gjitha këto ndodhin për shkak të mungesës së trajtimit [e] të rehabilitimit.”¹⁴

Pasiguria ekonomike është fakt jetësor i shumicës së Kosovarëve. Por varfëria nuk ka prekur vetëm viktimat e konfliktit, edhe pse mund të theksojmë se mungesa e të ardhurave, humbja e pasurive fizike dhe problemet kronike shëndetësore të shkaktuar gjatë konfliktit kanë qenë elemente që çdo pjesëmarrës i përfshirë në projektin tonë ka hasur në jetë. Gjithë këta faktorë, të ndërlidhur me ekonominë jofunksionale dhe shkallën rekord të papunësisë, e kanë bërë varfërinë çështje qendrore në secilën intervistë e në secilin diskutim në grupin e fokusit.

Pesha dhe serioziteti i krizës ekonomike të Kosovës kanë pasur një ndikim veçanërisht negativ te qytetarët e saj më të pafavorizuar. Si vendet e tjera që janë prekur nga rënia ekonomike globale, edhe Kosova përballet me shkallë tejet të larta të papunësisë. Sot Kosova është vendi më i varfër në Evropë, me një përqindje papunësie të vlerësuar rreth 45.3 %.¹⁵ Për ata që ende përballen me pasojat e konfliktit, barra e rënduar financiare dhe pamundësia e gjetjes së një vendi pune kanë vështirësuar ecjen përpara edhe më shumë.

Si viktimat të përcaktuara me ligjin 04/L-054 (mbi statusin dhe të drejtat e dëshmorëve, invalidëve, veteranëve, pjesëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, viktimave civile të luftës dhe familjeve të tyre), pjesëmarrësit marrin një shumë të vogël ndihme financiare nga qeveria çdo muaj. Shuma e ndihmës financiare varion sipas klasifikimit institucional për viktimën. Familjet me invalid apo dëshmor të UÇK-së marrin 385 € në muaj. Për familjet që kanë humbur një anëtar të familjes si civil gjatë luftës, pagesa mujore është 135 €.

Ajo që ne dëgjuam nga shumica e të intervistuarve ishte, se forma e ndihmës së dhënë nga qeveria ishte e pamjaftueshme dhe se ajo ndikonte shumë pak në zbutjen e barrës financiare në rastin e familjeve të mëdha. Numri mesatar i anëtarëve të familjeve, me të cilat biseduam, ishte 5.7. Në vende të tilla, si Mitrovica, Gjakova e Skënderaj, pjesëmarrësit theksonin,

¹⁴ Motër e një dëshmori të UÇK-së, Skënderaj.

¹⁵ Agjencia Qendrore e Inteligjencës (CIA). (2012). Libri Botëror i Fakteve për Kosovën: Ekonomia (The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy). 2012 World Factbook.[Online Database] shikuar më 10 gusht 2012: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>.

se kontributi i Qeverisë për afërsisht mbulon koston themelore të veshmbathjes. Një burrë nga Gjakova na tha, se “nuk mund të jetosh me 135 eurot që merr nga Qeveria.” Me rritjen e kostos së jetesës vit pas viti, pensionet e vogla qeveritare ndihmojnë përditë e më pak.

“Lufta për mbijetesë duket më e vështirë sesa lufta që kemi bërë më 1999.”¹⁶

Jo çdokush ankohej për mungesën e ndihmës qeveritare. Për disa nga pjesëmarrësit, atyre që u përkisnin klasës më të ulët socio-ekonomike Qeveria ka qenë zhgënjyese jo për shkak se ofronte pensione të ulëta, por sepse ata besonin se qeveria kishte bërë shumë pak ose aspak për të përmirësuar nivelin e punësimit në vend. Ekzistenca e roleve tradicionale gjinorë në shumë pjesë të Kosovës krijon indinjatë dhe turp edhe më të madh te burrat që nuk mund të gjejnë punë. Frustrimi me papunësinë ishte tejet i dukshëm, sidomos te veteranët. “Unë jam 52-vjeçar dhe jam shumë i gatshëm për punë”, thoshte një burrë që po mendohej të gjente një punë e, njëkohësisht, edhe ndjenjë e një misioni e të një qëllimi në jetë. Mundësitë për të gjetur një punë kishin tepër rëndësi për burrat, pasi kështu ata do të mund të siguronin financiarisht familjet e tyre. Disa prej tyre që punonin me paga tejet të ulëta, e konsideronin veten me fat thjesht për shkakun, se puna iu jepte atyre një ndjenjë vetëpërbushjeje.

“Nuk dua të kërkoj lëmoshë nga askush. Dua punësim!”¹⁷

Gjatë shumë bisedave me viktimat, nuk ishte aspak befasuese të kuptohej, që siguria ekonomike ishte shumë e ndërlidhur me nderin dhe dinjitetin. Në grupet e fokusit u diskutua mbi mënyrën në të cilën varfëria i kishte shtyrë pjesëmarrësit të mbështeteshin financiarisht te anëtarët e familjes apo te bashkëshortët/et. Kjo nuk është ndonjë praktikë e pazakontë në Kosovë, ku dërgesat në para nga anëtarët e familjes që jetojnë jashtë vendit, si në Gjermani e Zvicër, përbëjnë 10 % të BPV-së së saj.¹⁸ Për disa pjesëmarrës të këtij studimi, varësia afatgjate nga mbështetja familjare për mbijetesë ka qenë burim turpi e mundimesh.

Ankesat ekonomike janë dëgjuar jo vetëm nga të papunët, por edhe nga sipërmarrësit që ndjenin, se Kosova nuk ofron një mjedis miqësor biznesi, gjë që ka shkaktuar që procesi i gjenerimit të të ardhurave të bëhet i paarrtshëm. Për gratë që udhëheqin kooperativën bujqësore në Krushë të Madhe, niveli i lartë i interesit të kredisë, i kombinuar me shpenzimet e jashtëzakonshme të lëndëve djegëse, duke konsideruar këtu edhe çmimin e ulët të tregut për produktet bujqësore, kishte krijuar shpesh më shumë humbje financiare, sesa fitime.

Të anketuarit në një grup fokusi zbuluan që vështirësitë e tyre ekonomike ishin të lidhura edhe me situatën e sigurisë në Mitrovicë. Disa prej tyre kishin

¹⁶ Pjesëmarrës në grup fokusi, Krusha e Madhe.

¹⁷ Pjesëmarrës i grupit të fokusit, Vushtrri.

¹⁸ Agjencia Qendrore e Inteligjencës (CIA). (2012). Libri Botëror i Fakteve për Kosovën: Ekonomia (The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy). 2012 World Factbook.[Online Database] shikuar më 10 gusht 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>

ikur nga pjesa veriore e komunës në periudhën e pasluftës. Prej asaj kohe, veten e konsiderojnë refugjatë. Aty ku ata dikur kishin shtëpitë, tashmë detyroheshin të shpenzonin një pjesë të të ardhurave apo të dërgesave me para për të paguar qiranë. Por jo gjithë të intervistuarit kanë mundur të ikin nga Mitrovica drejt hapësirave më të sigurta. Beni,¹⁹ një prej pjesëmarrësve të grupeve të fokusit, aktualisht jeton në një lagje të Mitrovicës së veriut, ku kishte ndodhur një shpërthim në prill të vitit 2012 dhe për pasojë gjeti vdekje një person. Edhe pse ai do të preferonte të jetonte diku tjetër vetëm e vetëm për të pasur një jetë më të sigurtë, duke qenë i pafavorizuar dhe i papunë, ai s'do të mund të përballonte lënien e banesës së tij me një qira të ulët.

Rindërtimi pas luftës është përpjekje e vazhdueshme, që po vazhdon në gjithë vendin. Me mbështetjen e jashtme nga agjencitë ndihmëse ndërkombëtare, familjet kanë arritur të rindërtojnë shtëpitë dhe të kenë sërish bagëtinë që iu shkatërrua gjatë luftës. Por përtej këtyre ndihmave, rindërtimi i jetës, duke e nisur nga e para, ka qenë një përpjekje e kushtueshme. Në rajonet si Gjakova dhe Peja, ku fshatra të tërë ishin djegur tërësisht nga forcat serbe, humbjet ekonomike ishin të jashtëzakonshme. Shumë familje, në studimin tonë, diskutuan mbi nivelin e lartë të borxhit që krijohet për rindërtimin e jetës; borxh që për shumë nga këto familje ende iu duhet të vazhdojnë të luftojnë për ta paguar.

Në Mitrovicë, të anketuarit i drejtoheshin udhëheqjes komunale për t'u ndihmuar prej saj për ndonjë mundësi punësimi. Disa herë u dëgjua të flitej edhe për dështimin e qeverisë në ofrimin e ndihmës financiare adekuate. Pensionet konsideroheshin të ishin tepër të ulëta dhe në sytë e shumë të anketuarve prej familjeve civile, fakti se qeveria u jepte familjeve të UÇK-së 2.6 herë më shumë ndihmë financiare, u dukej i padrejtë.

Edhe pronarët e bizneseve shpresonin prej qeverisë për të pasur ndihmë për krijimin e një mjedisi më miqësor për biznesin. Ata besojnë që qeveria do të mund të kishte një rol më të rëndësishëm për ringjalljen ekonomike të Kosovës, duke ofruar subvencione për lëndët e para që përdoren në bujqësi, duke ulur taksat për derivatet që përdoren në biznese bujqësore, si dhe duke dhënë kamata më të vogla për kredi. Ata e vendosnin theksin te ndihma e mëparshme, që u ishte dhënë pas luftës, duke i ndihmuar të ringritnin kompanitë e tyre prej fillimit. Megjithatë, ata insistuan se për të vazhduar punën me biznese, ata kishin nevojë për mbështetje shtesë, me qëllim që të nixitej një mjedis, ku bizneset e tilla bujqësore të mund të zhvilloheshin.

“Asnjëherë nuk mund të thuhet që po bëhet mjaft, (marrë parasysh) për humbjet e familjeve e, sidomos, për mangësitë në jetën e fëmijëve. Fëmija ka nevojë për kujdes, për këshillim, për të mira materiale ... ose, së paku, për pak respekt.”²⁰

19 Emrat janë ndërruar për të mbrojtur identitetin e pjesëmarrësve tanë.

20 Pjesëmarrës në grupin e fokusit, Klinë.

Kur flitet për nevojat ekonomike, pjesëmarrësit në këtë studim theksuan problemet, me të cilat ata s'mund të përballëshin. Gati gjithmonë në shqetësimet e tyre përfshiheshin shpenzimet e trajtimeve shëndetësore dhe shpenzimet e kujdesit për fëmijë. Ajo që zbuluam gjatë këtyre diskutimeve ishte fakti, se 13 vjet pas përfundimit të dhunës, konflikti ende po ndikonte negativisht në jetën ekonomike të të intervistuarve tanë në shumë mënyra shqetësuese.

Nevojat shëndetësore

Edhe pse nuk kemi pasur diskutime më të thella për specifikat e problemeve shëndetësore të pjesëmarrësve, të intervistuarit e qartësuan para nesh, që stresi në mjedisin e tyre kishte pasur pasoja përkeqësuese për shëndetin e tyre mendor e fizik. Pjesëmarrësit vuanin nga një larmi sëmundjesh, si tensioni i lartë i gjakut, kanceri e emfizema. Përveç problemeve të tyre shëndetësore, shumë prej grave që morën fjalën thanë, se shërbenin si kujdestare për prindërit dhe vjehrrit e tyre të moshuar. Ato kujdeseshin që anëtarët e familjeve të tyre të mund të merrnin ilaçet e nevojshme dhe trajtimet, për të cilat kishin nevojë, si dhe në shumë raste ishin pikërisht ato që mbulonin shpenzimet e tyre mjekësore.

Sipas Ligjit 04/L-05, familjarët e viktimave civile gëzojnë kujdesin shëndetësor parësor dhe dytësor, ndërsa familjarët e viktimave të UÇK-së gëzojnë edhe kujdesin shëndetësor tretësor. Ndihma qeveritare, paralelisht me përkrahjen mjekësore nga agjencitë ndërkombëtare, ka qenë jetike për shumë nga pjesëmarrësit që në rast të kundërt nuk do të mund të paguanin shpenzimet e larta të kujdesit shëndetësor. Përkundër kësaj mburoje sociale të siguruar nga qeveria, pjesëmarrësit ankoheshin, se politikat nuk ishin konsistente, si edhe se shumë mjekë refuzonin të njihnin kartelat e anëtarësisë së viktimave dhe shërbimet e tyre falas. Ata shprehnin pakënaqësi kundrejt viktimave civile dhe favorizonin më tepër ata që kishin një dëshmor të UÇK-së në familjet e tyre.

Disa prej ankesave lidheshin me cilësinë e kujdesit shëndetësor të pjesëmarrësve. Një i intervistuar na tha, se kirurgu i tij i kishte kërkuar që të siguronte gjërat e nevojshme mjekësore para operacionit. Rrëfimet e tjera që dëgjuam na lanë të kuptonim ekzistencën e praktikave korruptive të profesionistët e kujdesit shëndetësor, disa prej të cilëve haptazi kishin kërkuar ryshfet për të dhënë "trajtimin e duhur."²¹

"Radiografitë janë çështja më problematike shëndetësore për invalidët e luftës: fotografimet e tilla janë thelbësore për të kontrolluar gjendjen tonë shëndetësore. Duhet të presim për katër apo pesë orë për një radiografi. Edhe pas kësaj, mjeku shpesh të thotë, se diçka nuk është në rregull me pajisje, dhe nuk mund ta përdorim."²²

21 Pjesëmarrës në grupin e fokusit, Rahovec.

22 Pjesëmarrës në grupin e fokusit, Skënderaj.

Raportet që dëgjuam nga viktimat për shëndetin e tyre ishin në përputhje me një vlerësim klinik dhe funksional të realizuar në vitin 2010 mbi shëndetin e të mbijetuarve të luftës në Kosovën veriore.²³ Vlerësimi, që përfshinte intervista dhe kontrole fizike, kërkonte informata për ekspozimet traumatike, mirëqenien emocionale, lëndimet fizike dhe intensitetin e frekuencës së dhimbjes. Ajo që u vërtetua ishte, se lëndimi fizik dhe psikologjik që popullsia e studiuar kishte pësuar gjatë luftës kishte pasur ndikim afatgjatë që vazhdonte t'i shkaktonte dhimbje e shqetësime edhe 10 vjet pas përfundimit të konfliktit. Mbi 90 % e pjesëmarrësve të studimit raportonin “dhimbje të vazhdueshme, ose periodike brenda një afati kohor dyjavorësh.”²⁴ Studimi ndërlidhte disa prej problemeve të tyre klinike me nivelin e ulët të kondicionit fizik, të shkaktuar nga papunësia²⁵ si dhe nivelet e ulëta të arsimit. Në studimin tonë, edhe ne arritëm në rezultatin, se rreziqet shëndetësore të viktimave përkeqësoheshin nga pasiguria ekonomike.

Përtej kujdesit shëndetësor bazë, që mernin pjesëmarrësit nga mjekët, shumë sosh folën edhe për kujdesin e specializuar që do të duhej të punonte drejtpërdrejt me nevojat e tyre psikologjike. Në rrethanat e pasluftës, Kryqi i Kuq dhe organizata të ndryshme ndërkombëtare vendosën në dispozicion përkrahje psikologjike, me qëllim që njerëzit të mund të përballonin traumat imediate.

Trembëdhjetë vjet pas konfliktit janë raportuar nivele të larta të vuajtjeve emocionale, sidomos te viktimat, të cilave ende iu mungojnë të afërmit e tyre. Shumë prej tyre shprehnin pamundësinë për t'u ndjerë mirë për shkak se ende nuk kanë marrë eshtrat e të dashurve të tyre. Në Pobergje, fshat i vogël në Deçan, një 54-vjeçar shprehte vuajtjen, e cila mbërthente dhe pasigurinë e tij: “Kur ndodh një aksident, si dhe një anëtar i familjes së dikujt mbetet më shumë se dy ditë në morg, secili çmendet. Si i bëhet trembëdhjetë viteve që ne kemi pritur?!” Nga ana tjetër, ata që kishin zbuluar fatin e të afërmëve të zhdukur tregonin shenja më të pakta të çrregullimit emocional. Një grua raportoi një lloj çlirimi, pasi i ishin kthyer eshtrat e burrit të saj të zhdukur: “Ndjehem sikur kam hequr një barrë të rëndë tani që e kam gjetur.”

Një numër i vogël i pjesëmarrësve thanë, se të pasurit mundësi për t'u trajtuar prej psikoanalizës tradicionale dhe ilaçeve psikotropike do t'i ndihmonte ata që vuajnë nga depresioni i rëndë klinik dhe çrregullimet e tjera psikologjike. Sipas viktimave, këto shërbime nuk mbuloreshin nga sigurimi i tyre mjekësor aktual. Përderisa grupet e fokusit nuk udhëhiqeshin nga moderatorë që do të mund të vlerësonin klinikisht gjendjen mendore të pjesëmarrësve, duke u bazuar te vlerësimet e tyre personale mund të themi, se depresioni dhe izolimi ishin tema të zakonshme në jetën e tyre të

23 Wang, Shr-Jie, Sebahate Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. “Të mbijetuarit e luftës në Kosovën veriore (II): Vlerësim bazë klinik dhe funksional, si dhe efektet afatgjate mbi shëndetin e popullsisë së cënueshme (Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population).” *Conflict and Health*: 4:16.

24 Ibid, 1

25 Vetëm 10% të pjesëmarrësve në studim ishin të punësuar.

përditshme. Te një pjesëmarrës nga Mitrovica, trauma emocionale që lufta kish lënë te ai, kishte shkaktuar izolimin e tij me botën që e rrethonte. "Kam mbetur i izoluar. Qoftë në shtëpi, qoftë me miqtë e mi. Edhe në dasmën e motrës vetja mu duk i tepërt!"

Pjesëmarrësit e tjerë që shprehën shqetësime për mirëqenien e tyre emocionale, si dhe të familjeve të tyre, besonin që këto nevoja do të mund të përmbusheshin përmes përkrahjes familjare dhe të komunitetit. Shumë individë mendonin, se nuk kishin nevojë për ndonjë ndihmë mjekësore për t'u përballur me çështjet e tyre; për ta, bisedat me njerëz që kishin pasur përvoja të ngjashme kishin pasur një efekt terapeutik.

Konflikti kishte lënduar emocionalisht gjithë pjesëmarrësit e studimit tonë. Dhuna e vazhdueshme dhe tensionet etnike që kanë ndodhur në vitet që kanë pasuar, në shumë raste kanë penguar procesin e shërimit. Në Mitrovicë, anëtarët e grupit nuk ishin në gjendje të ndjeheshin të sigurt në komunitetin e tyre. Tensionet në kufi që ndodhën në verën e vitit 2011 vetëm sa intensifikuan frikën dhe risollën kujtimet traumatike të dhunës dhe të zhvendosjes.

Diskutimet më alarmuese mbi shëndetin psikologjik të pjesëmarrësve tanë ndodhën gjatë një grupi fokusi me veteranët. Gjatë këtij diskutimi 90 minutësh, pjesëmarrësit përshkruanin vetë shëndetin mendor në përkeqësim, të vetin dhe të veteranëve të tjerë. Trauma e vazhdueshme e luftës ndjehej fuqishëm te disa prej anëtarëve të grupit, që besonin se vuanin nga çrregullimi i stresit post-traumatik (ÇSPT). Vetëvrasia ishte një temë që u përcoll disa herë gjatë seancës me grupin e fokusit me veteranët e UÇK-së, për 75 minuta. Një veteran i tregoi grupit një rast të freskët, kur një veteran lufte që kishte vrarë veten pak kohë pas falimentimit të biznesit të tij, pasi s'kishte mundur të paguante shumën e kredisë së madhe që kishte marrë. Për shumë nga ta, trauma e pasluftës përkeqësohej nga klima e dëshpëruar ekonomike.

Drejtësia

Ne filluam me pyetje që preknin nevojat themelore të pjesëmarrësve të grupit tonë të fokusit. Ne i pyetëm: Si ia bëni për çdo ditë, 12 vjet pas lufte? Ekonomia ishte një prej temave më të prekshme dhe më të rëndësishme në lidhje me jetën e përditshme. Kjo bisedë na çoi më pas në diskutime mbi shëndetësinë, arsimimin, politikën dhe dinjitetin. Papunësia dhe gjendja ekonomike ishin tema me të cilën pajtoheshin të gjithë pjesëmarrësit. Një tjetër veçori qendrore që pjesëmarrësit ndanë me njëri-tjetrin ishte fakti i të qenit viktimë. Përveç rastit të veteranëve, ky identitet ishte emëruesi më i fuqishëm i përbashkët për të gjithë pjesëmarrësit e studimit tonë. Në secilin grup, individët ishin aty për të folur me ne, sepse ishin mes atyre që kishin përjetuar tragjedi të paimagjinueshme gjatë konfliktit. Kjo veçori e përbashkët eventualisht e shpinte shumicën e bisedave tona drejt tri çështjeve të drejtësisë tranzicionale, me të cilat ka punuar CRDP-ja në vitet e fundit: e vërteta, drejtësia dhe njohja.

Gjetja e drejtësisë, e respektit dhe e të vërtetës do të ndihmonin pjesërisht në procesin e mbylljes së plagëve. Gjëja më e rëndësishme për shumicën e pjesëmarrësve tanë ishte që fëmijët, nipat dhe mbesat e tyre të gëzonin mundësitë që ata nuk i kishin pasur.

Megjithë masat që janë marrë për të nxjerrë para drejtësisë përgjegjësit e krimeve dhe për të plotësuar të drejtat e viktimave, si dhe për të kuptuar ngjarjet që ndodhën në të shkuarën, në Ballkan kujtesa kolektive ende mbetet e mjegullt. Vendimi për t'i ndrydhur të vërtetat historike në favor të stabilitetit rajonal ishte konsideruar si një metodë e cekët për të shkuar përpara, metodë që pengon mundësinë për të pasur drejtësi për shumë pjesëmarrës në studimin tonë.

Përkufizimi i drejtësisë varion nga një person, në tjetrin. Gjykimet, komisioni i të vërtetës, dëshmipërblimet dhe dënimet u bënë çështje diskutimi në debatet e grupeve të fokusit. Megjithatë, përtej kornizave të ndryshme të moralitetit, pjesëmarrësit u pajtuan me idenë, se disa detaje që ende kërkohin përgjigje për fatin e personave të zhdukur të Kosovës ishin padrejtësi të padiskutueshme e që nënkuptonin barrë të madhe te komunitetet lokale dhe marrëdhëniet rajonale.

Për individët që ende nuk kishin përgjigje për fatin e të afërmëve të tyre, e kaluara ishte një ankth i gjallë dhe i pazgjidhshëm. Zbulimi i vendit, se ku mund të ishin të groposur trupat ishte bërë prioritet qendror në jetën e pjesëmarrësve tanë, të afërmit e të cilëve ishin të zhdukur. Kjo ishte edhe më e dukshme te ato nëna që mllëfën dhe dëshpërimin e tyre e kishin përkthyer në veprim politik. Për ato gra, drejtësia ishte sinonim i zbulimit të fatit të të zhdukurve. Disa aktivitete të organizuara si marshime në qendër të Prishtinës, identifikimi i eshtrave të zhvarrosura dhe presioni i bërë ndaj UNMIK-ut, KFOR-it, Qeverisë së Kosovës, Serbisë, Komiteti Ndërkombëtar të Kryqit të Kuq dhe EULEX-it për të vazhduar kërkimet, kanë pasur për qëllim “normalizimin” e jetës e cila ishte ndërprerë për më shumë se një dekadë.

“Asnjëherë s’mund të jemi të sigurt nëse po shkelim mbi eshtrat e të dashurve tanë, derisa ecim në fshatrat tona. Vetëm duam nga shteti i Kosovës të gjejë fatin e të dashurve tanë e të mbyllë plagët tona 13-vjeçare, duke gjetur eshtrat e anëtarëve të familjeve tona.”²⁶

Shumica e pjesëmarrësve përshkruanin motivimin e tyre për të gjetur të zhdukurit si nevojë personale, për të gjetur një formë prehjeje, që do të ekzistonte vetëm pasi të kryhej veprimi ritual i varrimit. Në Deçan, një burrë na tha:

“Nuk do të qetësohem kurrë deri sa të gjej eshtrat e birit tim. E di se si është... djali i motrës u gjet i vdekur, ndërsa motra kreu të gjitha ritualet që duhen. Në rastin tim, nuk e di... ndoshta në oborrin tim shkel në eshtrat e tij, pa ditur gjë! E vetmja gjë që do të më qetësonte: gjetja e eshtrave të të afërmit tim, si dhe gjetja e atij që ka kryer vrasjen. Jam i sigurt që ai person nuk po vuan dënimin e merituar, sepse ka të tjerë që e mbrojnë.”

Jo të gjithë të pranishmit pranuan, se personat e zhdukur ishin varrosur në varreza masive të pazbuluara. Në disa nga grupet e fokusit ndihej një

26 Pjesëmarrës në grup fokusi, Deçan.

ndjenjë e brengosur shprese, se një ditë të zhdukurit do të gjendeshin diku të gjallë. Qarkullonin thashetheme që gratë dhe burrat që ishin zhdukur në vitet 90'të po mbaheshin në burgjet serbe. Në një grup fokusi, një grua kërkoi nga pjesëmarrësit e tjerë që të mos flisnin për të zhdukurit si të ishin të vrarë: “Ju lutem, mos thoni që janë të vdekur.”

Në Krushë të Madhe gratë tregonin, se si katër nga to kishin kaluar trimërisht kufirin e Serbisë në një udhëtim drejt një burgu në Pozharevc dy vjet pas lufte. Duke u nisur prej “fshati pa burra”, gratë ndërmorën një udhëtim me shpresën për të gjetur burrat dhe djemtë e tyre, që ishin mes shumë prej atyre që u zhdukën nga fshati gjatë konfliktit. Kur kishin arritur në burgun e Pozharevcit, roja i sigurisë u kishte thënë, se aty nuk kishte të burgosur nga Krusha e Madhe.

Gratë qeshnin kur kujtonin përpjekjet e kaluara për gjetjen e pjesëtarëve të komunitetit të tyre që ishin zhdukur. Ato kujtonin me humor pafajësinë e një gruaje, që kishte marrë me vete një komplet teshash për burrin e saj, duke menduar se ai do t'i vishte kur ta gjente në burgun e Pozharevcit. Nga një anë, me kalimin e kohës gratë e Krushës së Madhe nisën të përballen me një realitet sa cinik, po aq edhe të vështirë: burrat e djemtë e tyre nuk ishin më gjallë, kështu që përpjekjet e tyre të mëparshme, në rastin më të mirë, kishin qenë naive. Nga ana tjetër, lehtësia me të cilën ato kujtonin këto përpjekje të kaluara sugjeronte, se ato po përballeshin me të kaluarën e tyre. Gjatë trembëdhjetë viteve të fundit ato kishin vërtetuar, se kishin pasur forcën për të duruar edhe pas humbjeve të papërshkrueshme. Përtej këtyre konsideratave, ato asnjëherë nuk ishin ndalur së kërkuari drejtësi e as nuk e kishin humbur shpresën. Njëra prej grave e përshkruante kërkimin e saj si “një prirje e shpirtit për të menduar pozitivisht”.

Përveç zhvarrosjes prej varrezave masive dhe gjetjes së trupave të të zhdukurve, drejtësia për pjesëmarrësit tanë do të mund të arrihej përmes dënimit të kriminelëve të luftës. Disa prej viktimave, me të cilat folëm, vuanin për shkak se nuk e dinin të vërtetën, nuk dinin se ku ishin varrosur fëmijët e tyre, pse ishin vrarë apo se nga kush ishin vrarë. Të tjerët vuanin një ndjenjë padrejtësie, sepse e dinin saktësisht, se kush ishin përgjegjësit e krimeve, por s'mund të bënin asgjë për këtë gjë.

Në Klinë dhe Deçan pjesëmarrësit flisnin për fqinjët e tyre, për të cilët kishin informata, se kishin kryer krime gjatë luftës. Një i anketuar pyeste, se kujt duhej t'i besonte: “Kur dikush që bën diçka të keqe nuk dënohet, por, përkundrazi, është më i lirë sesa unë, si dhe ecën me më shumë krenari se sa unë, kujt t'i besoj?! Institucioneve?!” Në zonat e tjera, familjet e viktimave kishin bërë presion te institucionet për të arrestuar kryerësit e krimeve të luftës dhe kërkonin që ata të ndiqeshin penalisht. Ata përshkruanin përpjekjet e tyre si të kota e shkurajuese:

“Kemi provuar shumë të gjejmë kush i ka vrarë, kush na e bëri këtë. Kjo është e ditur mirë; secili e di. Edhe nëse ata [kryerësit] nuk mërzhiten, i kam raportuar te policia shumë herë. I kam treguar, që Zorani është at-

je; ai jeton në Rozhajë, [Mali i Zi] bashkë me gjithë bashkëpunëtorët e tij serbë.”²⁷

“Ka dëshmitarë të masakrës në Beleg, që e dinjë se ku është fajtori. Sot ai gëzon lirinë dhe kënaqet, derisa shteti i Kosovës nuk e pengon... Nuk po shoh që ndonjë kriminel po merr dënimin e merituar...”

Ata me të cilët folëm nuk brengoseshin, se cili do të ishte dënimi, apo kush do ta vendoste atë; apo nëse masat e duhura ligjore do të mund të merreshin nga gjykatat vendore, nga ato serbe apo nga ato ndërkombëtare. Ajo që ishte me rëndësi për ta, ishte të bërit të ditur publikisht për krimet që ishin kryer ndaj familjeve të tyre, si dhe mundësia që gjykimi do të mund të zbulonte, se ku ndodheshin të zhdukurit.

Serbët, me të cilët kemi folur, kishin kërkesa të ngjashme ndaj shqiptarëve kur flitej për drejtësinë dhe për të vërtetën. Megjithatë, ata ndjenin që shqiptarët i kishin nënvlerësuar shumë vuajtjet e tyre. Për disa serbë, krimet ishin kryer ndaj familjeve të tyre pas konfliktit të vitit 1999. Kjo i përjashtonte ata nga marrja e pensioneve qeveritare si «viktima», apo qoftë edhe nga njohja formale, të cilën ata ndjenin se e meritonin. Shpesh lindnin tensione mbi kohëzgjatjen e konfliktit dhe se kush teknikisht do të mund të konsiderohej “viktimë”.

Pjesëmarrësit romë, ashkali dhe egjiptas theksonin shqetësime të ngjashme. Një zyrtar komunal dhe avokues për komunitetet rom, ashkali dhe egjiptas në Klinë ishte i zhgënjyer që nevojat e viktimave të minoriteteve të Kosovës po adresoheshin për herë të parë trembëdhjetë vjet pas lufte. Sipas tij,

“Do të kish qenë më mirë nëse grumbullimi i informatave të tilla dhe grupet e fokusit që trajtojnë nevojat e familjeve të viktimave të luftës dhe të personave të zhdukur të kishin ndodhur më herët. Kjo është hera e parë që po na viziton dhe po na pyet dikush për çështjet dhe problemet konkrete tonat. Jemi shumë të zhgënjyer me Zyrën e Kryeministrit. Asgjë nuk kanë bërë në lidhje me pakicat. Ata janë më të brengosur për personat e zhdukur shqiptarë.”

Për shqiptarët që po luftonin për të rindërtuar jetën e tyre pas lufte, fakti që paratë e qeverisë po orientoheshin më shumë te ndihma për kthimin e serbëve në Kosovë ishte padrejtësi e habitshme. Njëri prej pjesëmarrësve, me një të afërm të zhdukur, thoshte se:

“Derisa shqiptarët nuk kanë para të mbajnë familjet, qeveria në vend të tyre financon armiqtë që na kanë vvarë, në vend që të mbështesin fëmijët tanë që kanë mbetur pa prindër! Serbët shpesh ftohen në takimet e komunës, derisa komuna nuk gjen kohë të vizitojë ndonjë prej familjeve të viktimave, bile as një herë në vit, për t’i pyetur se si janë, apo se si është gjendja e tyre financiare.”

Për veteranët e UÇK-së, padrejtësia ishte ndjerë pas përfundimit të luftës, kur ata përpiqeshin të integroheshin në shoqëri. Veteranët ndihesh-

27 Pjesëmarrës i grupit të fokusit, Rahovec.

in të lënë në harresë nga institucionet qeveritare dhe ato ndërkombëtare. Në gjithë Kosovën ka memoriale të panumërta e shprehje patriotike, që demonstrojnë vlerësimin publik për UÇK-në. Në sytë e shumë shqiptarëve ata janë heronjtë që ndihmuan në rrëzimin e regjimit brutal të Millosheviqit, siç kontribuon edhe për fitimin e pavarësisë së vendit. Por, sipas veteranëve me të cilët biseduam, organizatat ndërkombëtare me prani në Kosovë janë munduar të diskreditojnë arritjet e UÇK-së dhe të nënvlerësojnë reputacionin e tyre! Një veteran na tha, se “ndërkombëtarët i krahasonin viktimat me kriminelët!”

Njohja

Viktimat, me të cilat kemi folur, këmbëngulnin se duhej bërë më shumë për ndjekjen e kryerësve të krimeve të luftës dhe për gjykimin e tyre. Ato ishin, gjithashtu, në dijeni të mekanizmave të tjerë formalë dhe informale për të gjetur drejtësi. Përmes pjesëmarrjes së tyre në aktivitetet e KOMRA-s dhe në projekte tjera të drejtësisë tranzicionale, shumë nga viktimat ishin njohur me gjuhën e pajtimit, të të falurit dhe të dëmshpërblimit.

Disa viktimat theksonin, se Serbia kishte për detyrim që të pranonte, si dhe të paguante për krimet që kishte kryer në të kaluarën. Dërgimi i kriminelëve të luftës në burg, kërkimfalja publike dhe pagesa ndaj dëmeve fizike që ata kishin lënë pas, ishin pjesë e këtij procesi. Pjesëmarrësit folën me pak cinizëm mbi detyrimet e Serbisë dhe pranimin prej saj të shkeljeve. Për trembëdhjetë vjet Serbia kishte refuzuar me forcë përgjegjësinë e saj, duke krijuar kështu pritshmëri të ulta prej viktimave në të gjithë Ballkanin.

“Harrojeni se ata mund të na ndihmojnë.”²⁸

Përfundimi i konfliktit i çliroi kosovarët prej shtypjes serbe. Në vitin 2008 ata shpallën pavarësinë dhe morën përsipër qeverisjen e vendit. Sipas mendimit të shumë pjesëmarrësve tanë, tanimë ishte përgjegjësi e qeverisë së Kosovës që të mbronte të drejtat e tyre, si dhe të garantonte që qytetarët më të pafavorizuar të merrnin mbështetjen dhe mirënjohjen e duhur. Ligjet janë hartuar për të siguruar përkrahje të tillë për viktimat, veteranët dhe familjet e dëshmorëve të UÇK-së. Fatkeqësisht, ekzistonte një bindje pothuajse nga të gjithë, se mbështetja e qeverisë ishte e pamjaftueshme!

“Viktimat civile” pohuan, se qeveria i kishte neglizhuar ato në krahasim me dëshmorët e UÇK-së dhe familjet e tyre. Kjo çështje me karakter të pastër financiar lidhej me dallimet që krijoheshin midis pensioneve të marra nga dëshmorët e UÇK-së dhe atyre të mara prej civilëve, por prekte edhe çështje më të thella përsa i përket legjitimitetit dhe vlerës. Në Krushë të Madhe, ku shumica e të vrarëve dhe e të zhdukurve kishin qenë civilë, pjesëmarrësit ndjenin, se, sipas diskursit dominant të përdorur nga qeveria, civilët nuk kishin kontribuar në lirinë e vendit, ndaj dhe nuk meritonin të

²⁸ Pjesëmarrës në grup fokusi, Vushtrri.

njëjtat atribute. Një grua tregoi, se si një ushtar serb ia shkëputi djalin prej krahëve dhe e vrau para syve të saj. Sipas arsytimit të saj, vdekja e pashkak e fëmijës së saj të pafajshëm ishte ndryshe nga ajo e një ushtari të UÇK-së që mund të kishte vdekur gjatë një misioni, në të cilin ai i njihte rreziqet, ndaj kjo gjë duhej t'i jepte asaj "më shumë respekt."

Nuk ishte kjo e vetmja mirënjohje që pjesëmarrësit kërkonin, pasi ata kërkonin edhe një identitet të besueshëm, që shumë ndjenin se nuk e gëzonin nga qeveria dhe nga anëtarët e komunitetit të tyre. Kjo çështje u shpreh fuqimisht nga veteranët që luftuan kundër pasqyrimeve të pahijshme të sjelljes së tyre gjatë luftës dhe në vitet që pasuan. Me shtatë ish-ushtarë të UÇK-së të akuzuar në Tribunalin Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë, si dhe të tjerë të përfshirë në skandale korrupsioni, veteranët që ne intervistuar kishin dijeni për imazhin publik të dëmtuar të UÇK-së apo për veprimet e pahijshme të disave që kërcënonin të dëmtonin reputacionin e tyre. Ata fajësuan bashkësinë ndërkombëtare për ndërmarrjen e një «fushate njollosjeje» dhe e një tjetre, që synonte të kthente opinionin publik kundër tyre.

Mirënjohja, gjithashtu, ishte temë dominuese që udhëhiqte grupet e fokusit me pjesëmarrës serbë, romë, ashkali dhe egjiptas. Për këto grupe paafëzia e shumicës shqiptare për të njohur statusin e tyre si viktima, apo për t'i njohur atyre një pozitë të respektuar në shoqëri, kishte çuar në një diskriminim etnik gjithëpërfshirës. Një serb në Rahovec shprehte dyshimet e tij për pajtim:

“Nuk ka të ardhme për fëmijët tanë këtu, si dhe nuk e shoh se si mund të ndodhë integrimi, derisa i vetmi vend ku mund të çojmë fëmijët në shkolla është Mitrovica veriore, e më vonë ata ecin drejt Serbisë për arsim të lartë dhe gjetje të vendit të punës.”

Më 19 shtator 2004 Ligji kundër diskriminimit kishte hyrë në fuqi. Ligji ndalon diskriminimin e drejtpërdrejtë apo të tërthortë në çfarëdo baze në shumë fusha, duke përfshirë punësimin, arsimimin, sigurinë sociale dhe mundësinë për banim.²⁹ Përkundër kornizës ligjore që ishte miratuar për të mbrojtur të drejtat e pakicave në Kosovë, qëndrimet publike ndaj pakicave nuk janë përmirësuar. Po kështu, është e paqartë masa në të cilën ky ligj po zbatohet.

Një Raport i lëshuar në 2011 nga Human Rights Watch konfirmonte, se “pakicat në Kosovë, duke përfshirë serbët, romët dhe ashkalitë e egjiptasit që flasin shqip, mbesin të rrezikuara nga diskriminimi, nga veçimet dhe nga ngacmimet.”³⁰ Sipas raportit, 40 incidente ndëretnike (përfshirë katër vrasje) ishin raportuar te Shërbimi Policor i Kosovës mes janarit dhe gushtit

29 OSBE. (2007) Implementimi i Ligjit kundër Diskriminimit: Sfidë për Kosovën (Implementing the Anti-Discrimination Law: A challenge for Kosovo), gjendet tek : <<http://www.osce.org/kosovo/25854>>[shikuar më 13 shtator 2012]

30 Human Rights Watch, Raporti Botëror 2011 – Kosovë (World Report 2011 – Kosovo), 24 janar 2011, gjendet tek: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [konsultuar më 16 tetor 2012]

të vitit 2010. Edhe pse diskriminimi ndaj serbëve në Kosovë mbetet forma më e diskutueshme dhe e përfolur e diskriminimit, mes romëve, ashkalive dhe egjiptasve ekziston shkalla më e lartë e papunësisë, e braktisjes së shkollave dhe e vdekshmërisë. Sipas një burri rom:

“Popullsia lokale rome dhe serbe nuk mund të gjejë punë, përveçse në sistemin arsimor, e kjo vetëm në shkolla fillore e të mesme. Në shkollat e mesme ka më shumë mësues, sesa nxënës. Popullsia po largohet, më së shumti për shkak të vështirësive, si dhe për shkak se nuk shohin të ardhme për fëmijët e tyre në Kosovë.”

Në të gjitha diskutimet tona me viktimat dëgjuam ankesa për neglizhencën institucionale dhe histori mbi zyrtarë qeveritarë të pashpirt, që vetëm shërbenin interesat e tyre vetjake gjatë fushatave zgjedhore. Mirënjohja dhe respekti ishin, gjithashtu, diçka që nuk u ishte ofruar nga popullsia e gjërë. Mbulimi mediatik i ngjarjeve të tyre përkujtime po dobësohej, si dhe ata ndjenin se po humbnin përkrahjen e publikut për kauzën e tyre.

Disa pjesëmarrës theksonin, se, për faktin që merrnin mbështetje financiare si viktimat nga qeveria, ata shiheshin me përçmim nga pjesa tjetër e popullsisë, që i perceptonte si përfitues prej vdekjes së të afërmeve të tyre! Ata theksonin, se statusi i viktimës i kishte ndarë nga shoqëria dhe kishte nxitur ndjenja të xhelozisë dhe të fyerjes nga anëtarët e komunitetit, të cilët nuk mund të ndanin dhimbjen me ta. Në Skënderaj, një grua na tregoi, se si një burrë kishte bërë njëherë një koment fyes, pasi kishte parë punonjësit humanitarë të sillnin ushqime te familjet e viktimave, duke i pyetur “A po ju nxë shtëpia me gjithë ato ndihma?”

Derisa dëgjonim një sërë tregimesh anekdotike të vrazhdësisë ndaj viktimave nga vetë komuniteti, kishte edhe shumë organizata jofitimprurëse, institucione fetare e individë bamirës që shpenzonin kohë e resurse për të lehtësuar barrën e disa prej tyre. Mes gjesteve më të çmuara bamirëse veçoheshin ndërtimi i monumenteve dhe i përkujtimeve të burrave, të grave e të fëmijëve që kishin vdekur gjatë konfliktit. Në Beleg dhe Pobergje, dy fshatrat e komunës së Deçanit, ishin ndërtuar memoriale për të zhdukurit, gjë që ishte çmuar prej viktimave si një gjest i dashur dhe kuptimplotë.

“Emrat e tyre janë në memorial dhe kjo është mjaft qetësuese për ne. Kur djali im 15 vjeçar e sheh, e tregon emrin e gjyshit të tij. Këta emra gati ishin harruar. Së paku, tash të rinjtë sillen kënde; ne kemi vëndosur edhe ndriçim, që të lexohen emrat më mirë.”

Diskutimet mbi mirënjohjen shpesh nxorën përgjigje të hidhura nga pjesëmarrësit. Ne këto i interpretuam si frikë që ata kishin ndaj një shoqërie që kishte filluar të harronte ngjarjet dhe njerëzit, që ende ishin po aq të gjallë në kujtesën e tyre. Përpjekjet e tyre për të vepruar publikisht sëbashku, kërkimi i drejtësisë dhe përkujtimi i të vdekurve ishin metoda për ruajtjen e kujtesës kolektive të konfliktit në nivel shtetëror, si dhe për të siguruar që historia të mos harrohet.

Mbështetja qeveritare

Përgjatë gjithë këtij dokumenti ne kemi demonstruar që popullsia e prekur nga konflikti është plotësisht e aftë të artikulojë nevojat e saj të papërbushura. Gjithashtu, kemi treguar se ata priren t'i adresojnë pjesën më të madhe të problemeve të pazgjidhura neglizhencës qeveritare. Sipas shumë njerëzve me të cilët kemi ulur, qeveria nuk është e aftë të adresojë nevojat e tyre. Raportet e nepotizmit dhe të korrupsionit kishin dobësuar shumë mbështetjen ndaj qeverisë në qytete të tilla, si Mitrovica. Në disa grupe fokusi, frustrimi ndaj neglizhencës së qeverisë kishte lënë shije të hidhur dhe indinjatë. Zyrtarët komunalë dukeshin po aq mospërfillës, sa edhe deputetët e parlamentit, ku të dyja këto palë nuk tregonin vullnet politik për të përmirësuar kushtet për familjet e viktimave apo të veteranëve të UÇK-së.

Përkundër vërejtjeve të zymta që dëgjuam nga individët, që qeverinë e konsideronin si jokompetente, disa prej viktimave që folën ishin më optimistë për bashkëpunimin me zyrtarët lokalë e shtetërorë. Këta individë ende ishin të pakënaqur me pensionet e vogla dhe me ndihmat e pamjaftueshme sociale që merrnin; por, ishin më të interesuar ta ndryshonin këtë sistem kompensimi, sesa të mos merreshin me të. Në Skënderaj, një grup grash që intervistua mendonin, se një përfaqësuese e grupeve të grave viktimave duhej zgjedhur në parlament.³¹ Kjo ishte një prej mënyrave, se si ato kërkonin ta ndërronin sistemin sipas kërkesave të tyre. Nga këndvështrimi i tyre, çmimi dhe vëmendja më e madhe do të mund të fitohej përmes përfaqësimit në qeveri, si dhe ndryshimit të vetë taktikës së tyre politike. Ato vinin theksin te veteranët e UÇK-së, si një shembull se si kërkesat e zëshme dhe të vazhdueshme ndaj qeverisë kishin përmirësuar pozitën e tyre.

Në të gjithë vendin kemi parë, gjithashtu, individë që kishin vështirësi për të kuptuar funksionimin e asistencës financiare dhe se si ata mund të shfrytëzonin programet dhe shërbimet sociale. Kjo ishte më e dukshme në zonat e thella rurale. Përpjekjet për sensibilizim shpesh kishin dështuar të përcillnin mesazhin e tyre te gratë dhe te pakicat që ishin më të izoluar nga informacioni. Në Deçan dëgjuam nga një punëtor i një OJQ-je, se si ai përshkruante dështimin e qeverisë së Kosovës në informimin e viktimave për të drejtat e tyre:

“Një pjesë e madhe e qytetarëve [të Kosovës] nuk janë të informuar mbi ligjin, apo mbi përmbajtjen e tij. Një pjesë tjetër nuk di se ku t'i adresojë çështjet e saj, sepse institucionet komunale nuk kanë ndonjë zyrë apo sektor që merret vetëm me viktimat e luftës. Pra, kushdo që ka nevojë për një dokument apo çertifikatë për të zhdukurit apo për të tjerët nuk di se ku ta dërgojë kërkesën... ka raste kur të rinjtë, prindërit e të cilëve janë vrarë apo zhdukur gjatë luftës, vijnë në qendrën rinore komunale për të ditur më shumë për të drejtat që i takojnë atyre”.

31 Një viktimitë (dytësore) është zgjedhur në parlament përmes një partie politike prej vitit 2001-2007, si dhe ka shërbyer si Ministre e Drejtësisë nga viti 2008-2010.

Shumë nga shqetësimet e pjesëmarrësve romë dhe serbë ishin të njëjta me ato të shqiptarëve, konkretisht të ndërlidhura me ekonominë dhe mungesën e të afërmëve të tyre. Pakicat pohonin, se qeveria i kishte lënë mënjanë të drejtat e tyre, përderisa po mbronte vetëm ato të shumicës shqiptare. Një nga pjesëmarrësit serb në grupin e fokusit përshkroi atë, që ai e konsideronte si një sistem politik të disbalancuar:

“Për sa i përket frikës, familjet serbe të viktimave dhe të personave të zhdukur nuk kanë arsye të frikohen nga dikush. Por ligji funksionon vetëm për popullsinë me shumicë shqiptare, përderisa mendimi i përgjithshëm të sërëbët është, se asnjë prej familjeve të viktimave serbe nuk mund të marrë pensione apo beneficione. Ndjehemi si qytetarë të «klasës së tretë». Edhe pse punoj në komunën e Klinës, si dhe flasim me Kryetarin për problemet tona, deri më tani ne nuk kemi ndonjë rezultat.”

Edhe periudha kohore që i përkufizon përfituesit e Ligjit shihet si diskriminuese nga pjesëmarrësit e pakicave. Viktima civile të luftës dhe invalidë civilë konsiderohen ata që kanë pësuar dëm nga periudha 27.02.1998 deri më 20.06.1999. Civilë të zhdukur konsiderohen ata që janë zhdukur nga 01.01.1998 deri më 31.12.2000. Duke pasur parasysh që dhuna etnike kundër serbëve ishte më prevalente pas kësaj periudhe kohore të specifikuar, shumë familje kanë mbetur pa u mbuluar nga ligji. Një pjesëmarrës nga një familje serbe në Klinë u përgjigj:

“Pas humbjes së djalit të tyre, kunati im dhe gruaja e tij braktisën Kosovën dhe tani jetojnë në Serbi. Ata jetojnë me djalin tjetër, i cili tani kujdeset për ta. E kanë gjetur trupin e djalit të tyre dhe e kanë varrosur menjëherë pas luftës. Asnjëri prej tyre nuk kishte dijeni, se duhej të aplikonin për të marrë një pension prej qeverisë; data kur djali i tyre është vrrarë është 23 korriku 1999, datë që nuk korrespondon me kufizimin kohor të përcaktuar me ligj, që është data 20 qershor 1999. Deri tani ata nuk kanë aplikuar për pension te institucionet e Kosovës dhe as që presin që ndonjëherë të gjejnë drejtësi.”

Çështja e përkrahjes qeveritare është temë që theksohet në gjitha temat e diskutuara më lart në dokument, si dhe ka qenë temë dominuese në projektin tonë hulumtues. Edhe pse niveli i përbuzjes ndaj institucione qeveritare varion nga njëri individ te tjetri, ka pasur një konsensus të gjithanshëm te ata që flisnin me ne që zyrtarët shtetërorë ishin përgjegjës për sigurimin e mirëqenies së familjeve të tyre. Disa individë ishin skeptikë përse i përket ekzistencës së një autonomie reale të shtetit, si dhe besonin që OKB-ja, BE-ja dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës kishin kontroll mbi qeverinë e Kosovës dhe se i diktonin asaj çfarë mundet dhe çfarë nuk mund të arrihej. Ne dëgjuam shumë pak të flitej mbi përgjegjësinë e Serbisë apo për rolin e OJQ-ve në avokim dhe adresim të problemeve të viktimave të Kosovës. Pas arritjes përfundimtare të pavarësisë, ajo që ishte tejet me rëndësi për popullsinë e prekur nga konflikti në Kosovë ishte që të ishte pjesë e një shteti demokratik funksional. Për shumë persona, vuajtjet që ata kishin kaluar

duhe të sjhërbenin për krijimin e një shteti kompetent dhe të ndjeshëm ndaj dhimbjes, që do të mund të siguronte të ardhmen e tyre dhe të adresonte dhunën e kaluar.

VI. Përfundime

Përmes një studimi cilësor të vlerësimit të nevojave, ne mblodhëm informata ekskluzivisht nga ata individë që janë prekur më së shumti nga konflikti i vitit 1999 në Kosovë. Si një organizatë që përqendrohet te viktimat, ne besojmë se nevojat e tyre duhet të jenë thelbi i ndërhyrjeve tona. Gjithësesi, ne biem dakort, se gjetjet tona nuk reflektojnë perspektivat e një faktori tjetër thelbësor: ofruesve të shërbimeve. Analiza jonë përfshin vetëm qëndrimet subjektive të familjarëve të viktimave, si dhe nuk duhet të trajtohet si një gjykim vlerësues mbi përshtatshmërinë e shërbimeve ekzistuese.

Ne presim që rezultatet e këtij studimi do t'i sjellin ofruesve të shërbimeve një panoramë gjithëpërfshirëse të kushteve aktuale të komuniteteve më të cënuara të Kosovës, si dhe një pasqyrë më të pasur të nevojave të viktimave. Përderisa rekomandimet në vijim u drejtohen faktorëve shtetërorë, ndërkombëtarë dhe shoqërisë civile, ata, gjithashtu, synojnë që të rrisin aftësinë e Qendrës sonë për të hartuar programe e shërbime, që do të mund t'i sillnin përfitime efektive komuniteteve, me të cilat ne punojmë.

Ne kemi arritur të nxjerrim disa tema nga muajt e shumtë të bisedave me familjet e viktimave dhe m veteranët e luftës. Ekzaminimi i orëve të tëra të transkripteve të diskutimeve dhe intervistave të grupeve të fokusit, si dhe analizimi i të dhënave tona i lejoi CRDP'së të identifikojë mangësitë në shërbime dhe në lidhje me informacionin mbi to. Ekziston një bindje e përbashkët, se viktimat shpesh janë përballur me pengesat që vijnë:

- Mungesa e resurseve adekuate
- Mungesa e përkrahjes institucionale
- Mungesa e njohjes
- Mungesa e njohurisë për përfitimet apo të drejtat
- Shqetësimet në lidhje me sigurinë
- Mungesa e arsimimit/aftësive për punësim
- Mungesa e përkrahjes psikologjike
- Pengesat më të konsiderueshme që lindën në të gjitha diskutimet

tona me viktimat ishin drejtpërdrejt të lidhura me varfërinë. Pjesëmarrësit shqetësoheshin për gjetjen e një vendi pune dhe për shpenzimet përditë e më të paarrtshme për ushqimin, energjinë elektrike, kujdesin shëndetësor dhe arsimimin. Tema e «sigurimit të të ardhurave për të jetuar» ishte përherë e pranishme gjatë diskutimeve.

Pjesëmarrësit tanë pohuan, se suksesi ekonomik kontribuonte drejtpërdrejtë në mirëqenien e fëmijëve të tyre. Shqetësimet në lidhje me sigurinë e jetës së fëmijëve dhe të ardhmes së tyre dilte në pah gati në çdo

diskutim. Ishte e qartë, se problemet personale me të cilat ata përballeshin sot i kishin rrënjët te një e shkuar që s'mund të ndryshohet. Gjetja e drejtësisë, e respektit dhe e të vërtetës do të ndihmonin pjesërisht në procesin e mbylljes së plagëve, por gjëja më e rëndësishme për shumicën e pjesëmarrësve tanë ishte, se ata dëshironin të jetonin në një botë, ku fëmijët, nipat e mbestat e tyre të gëzonin mundësitë që ata nuk kishin pasur.

Shumica e pjesëmarrësve tanë kishin kaluar vite të tëra të privuar nga arsimit cilësor, nga kujdesi shëndetësor dhe nga siguria. Gjatë viteve 90-të ata kishin ndjekur shkollën klandestine, si dhe ishin përzënë nga vendet e tyre të punës prej regjimit të Milosheviçit. Ndërkohë që shumica prej tyre nuk besonin se do të kishte ndonjë institucion qeveritar apo agjenci humanitare që do të mund t'u jepte fund vështirësive të tyre ekonomike të vazhdueshme, ata shpresonin që së paku të ishin në gjendje të përmirësonin cilësinë e jetës për fëmijët e tyre.

Hapi i radhës do të jetë bashkëpunimi me organizatat e komuniteteve, me komunat vendore dhe me organizatat ndërkombëtare që veprojnë në Kosovë, për të hartuar strategji që mund të ndihmojnë në përmirësimin e fushëveprimit dhe, hapi tjetër, ofrimi i shërbimeve për familjarët e viktimave. Ne do të shfrytëzojmë rezultatet tona për të përmirësuar bashkërendimin e shërbimeve ndërmjet palëve të përfshira, si dhe për të vënë themelin për risi në ofrimin e shërbimeve.

Për individët që ende nuk kishin përgjigje për fatin e të afërmeve të tyre, e kaluara ishte një ankth i gjallë dhe i pazgjidhshëm.

VII. Rekomandimet

Ky raport del në përfundim me një sërë rekomandimesh për adresimin e nevojave të viktimave të konfliktit të dhunshëm në Kosovë. Rekomandimet jepen për t'u shfrytëzuar në nivel ndërkombëtar, shtetëror e vendor. Ndërsa pjesëmarrësit tanë vazhdimisht shprehën mendime të forta mbi faktin, se kush ishte përgjegjës për zgjidhjen e problemeve të tyre, ne besojmë se rezultatet më të mira mund të arrihen vetëm me qasje bashkërenduese e që përfshin një spektër të gjerë të palëve të interesuara.

Në bazë të gjetjeve tona, ne rekomandojmë që ofruesit e shërbimeve të fokusohen në çështjet vijuese:

— Për Ministrinë e Shëndetësisë dhe institucionet e tjera, të cilat merren me kujdesin shëndetësor e psiko-social të viktimave dhe pjesëtarëve të familjeve të tyre:

- Përmirësimin e mundësive për të pasur një kujdes shëndetësor cilësor. Këtu duhet të përfshihet kualifikimi i duhur i atyre që ofrojnë kujdes shëndetësor për nevojat klinike – fizike dhe psikike të viktimave.

- Sigurimin e mundësive gjithëpërfshirëse të trajtimit të shëndetit mendor, përfshirë trajtimin e krizave psikike e të ankthit për viktimat dhe veteranët.

- Përmirësimin e sensibilizimit të komunitetit dhe grupeve përkrahëse

për shërbimet vendore të kujdesit shëndetësor dhe programet e tjera përkatëse, që mund të jenë me dobi për viktimat.

- Ofrimin e veprimtarive sociale dhe në publik për të përmirësuar gjendjen fizike dhe mirëqenien emocionale.
- Ofrimin e programeve rehabilituese me bazë në komunitet, që mund të ndihmojnë në adresimin e pasojave fizike dhe psikologjike të traumave.
- Sensibilizim më të madh për mundësitë e ofruara. Njohja e viktimave me organet kompetente që mund t'i ndihmojnë duhet të jetë pjesë integrale e fushatave sensibilizuese të qeverisë dhe të OJQ-ve.

Për institucionet ekonomike:

- Riintegrimin e popullsisë së prekur nga konflikti në jetën ekonomike, nëpërmjet strategjive që nxisin krijimin e vendeve të punës.
- Zvogëlimin e varfërisë si dhe zbutjen e pasojave të varfërisë tek fëmijët që i përkasin familjeve të viktimave dhe personave të zhdukur, duke i përbushur nevojat e tyre themelore. Gjithashtu, afrimin e mundësive, fuqisë punëtore për arsimim dhe kualifikim.

Për Qeverinë, institucionet ndërkombëtare dhe organizatat e shoqërisë civile:

- Bashkëpunimin më të ngushtë me institucionet e Serbisë dhe me organizatat ndërkombëtare për zbulimin e personave të zhdukur në Kosovë.
- Marrjen e masave mbi informimin e familjeve të personave të zhdukur për të gjitha veprimet që ndërmerren nga shteti, nga EULEX-i dhe nga agjensitë tjera për zbulimin e varrezave masive, hulumtimin e zhdukjes apo rrëmbimin e të afërmëve të tyre.
- Përkufizimin e ligjeve në mënyrë koherente. Shteti duhet të bëjë përpjekje më të mëdha në përkufizimin e ligjeve për viktimat e konfliktit në Kosovë, si dhe t'i ndihmojë viktimat që të kuptojnë të drejtat dhe përfitimet që u takojnë.
- Zbatimin e rregulloreve për eshtrat njerëzore. Këto rregullore duhen hartuar bazuar në administrimin dhe mbrojtjen e eshtrave njerëzore.
- Rishqyrtimin e statusit të familjeve të viktimave civile. Aktualisht, sistemi i pabarabartë i përfitimeve u jep familjeve të viktimave civile dhe personave civilë të zhdukur më pak ndihmë financiare sesa atyre të UÇK-së. Njohja publike e gjendjes së rëndë ekonomike me të cilën përballen shumë familje nënkupton edhe ofrimin e mbështetjes financiare të ngjashme me atë që i ofrohen familjeve të ushtarëve të UÇK-së të vrarë në betejë.
- Inkurajimin e viktimave që të ndajnë me shoqërinë dëshmitë e tyre përmes mekanizmave formalë, si komisionet e të vërtetës dhe gjykatat.
- Ofrimin e një ambienti komfort për viktimat që t'i ndajnë rrëfimet e tyre me të tjerë me përvoja të ngjashme dhe për të pasur prej tyre mbështetje. Formimin e grupeve, që do të mbështesin dhe ndihmojnë të mbijetuarit e

luftës të përparojnë në jetë e të kalojnë sfidat e mjerimit apo të gjetjes së një pune.

- Njohjen e problemeve të vogla, që shpesh anashkalohen nga organizatat më të mëdha, siç është rasti i nevojave të familjeve në krizë apo ndërtimi i një monumenti lokal.

- Konsolidimin e aftësive dhe përkushtimit të anëtarëve më të motivuar të shoqatave dhe në veçanti atyre që i udhëheqin ato, të cilët kanë treguar tashmë një përkujdesje publike ndaj komunitetit të tyre.

Ndikimi afatgjatë i traumave, i kombinuar me vështirësitë e përditshme, të cilave iu nënshtrohen pjesëmarrësit tanë kanë bërë që problemet e tyre të duken të papërballueshme. Si rezultat i këtyre vështirësive, në çdo komunë që kemi vizituar ka lindur një lidhshmëri frymëzues. Kemi dëgjuar pareshur mbi dështimet e zyrtarëve qeveritarë, kemi dëgjuar të flasin edhe për shkurajim e braktisje. Por tashmë, ata duken se çdo ditë bëjnë zgjedhje për të përmirësuar mirëqënien e fëmijëve të tyre dhe për të krijuar komunitete më të gjallëruara. Jemi takuar me sipërmarrës të suksesshëm, me nëna të apasionuara dhe me aktivistë socialë që sensibilizojnë përmes kauzave të tyre. Ata biseduan me ne, sepse donin të ishin pjesë e zëshme dhe e dukshme e peisazhit politik të Kosovës. Ofruesit e shërbimeve duhet të ndihmojnë në kultivimin e mundësive në nivel vendor dhe të kuptojnë që viktimat mundën dhe duhen të jenë pjesë e pashmangshme e procesit të ndërtimit dhe të zbatimit të shërbimeve në dobi të komuniteteve të tyre.

Bibliografia

Shoqata Amerikane për Avancimin e Shkencës (AAAS), Programi për Shkencë dhe të Drejta të Njeriut, Shoqata Amerikane e Juristëve (ABA), Iniciativa Juridike për të Drejtën në Evropën Qendrore dhe Lindore (Eds.): Vrasjet Politike në Kosovë, mars-qershor 1999: Raport bashkëpunues nga Iniciativa Juridike për të Drejtën në Evropën Qendrore dhe Lindore dhe Programi për Shkencë dhe të Drejta të Njeriut nga Shoqata Amerikane për Avancimin e Shkencës. Washington DC: ABA Central and East European Law Initiative; 2000.

Bleeker, M. (2006). Sfidat në implementimin e Drejtësisë Tranzicionale. Bal-lafaqimi me të Kaluarën dhe Drejtësia Tranzicionale: Krijimi i Kushteve për Paqe, Drejta të Njeriut dhe Sundim të Lijgit (fq. 162). Bern: Departamenti Federal i Punëve të Jashtme DFPJ, Konfederata Zvicerane.

Bond, Patrick (2000). Tranzicioni i elitave: Nga apartheidi tek neoliberalizmi në Afrikën Jugore (Elite Transition: From Apartheid to Neoliberalism in South Africa). Londër; Sterling VA; Scottsberg, SA: Pluto Press; University of Natal Press.

Brysk, Allison (2002). Globalizimi dhe të drejtat e njeriut (Globalization and Human Rights). Berkeley, California: University of California Press.

Agjencia Qendrore e Inteligjencës (CIA). (2012). Libri Botëror i Fakteve për Kosovën: Ekonomia (The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy). 2012 World Factbook.[Online Database] shikuar më 10 gusht 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>.

Komisioni Evropian (2011). Raporti i Progresit për Kosovën 2011. Bruksel: Komisioni Evropian.

Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo (2001). "Identifikimi masiv i personave të zhdukur nga ndarja e ish-Jugosllavisë: Struktura, funksioni dhe roli i Komisionit Ndërkombëtar për Persona të Zhdukur (Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons). Croatian Medical Journal, 42(3): 271-275.

Human Rights Watch (2000). Kosova: Përdhunimi si armë e «spastrimit etnik», 1 mars 2000, D1203, gjendet tek: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a87a0.html> [qasur më 9 nëntor 2012]

Human Rights Watch, Raporti botëror 2011 – Kosova (World Report 2011 – Kosovo), 24 janar 2011, gjendet tek: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [qasur më 16 nëntor 2012]

Raport i aktiviteteve të Fondit për të Drejtën Humanitare (2010), Regjistri i humbjeve njerëzore në Kosovë, periudha 1998-2000, 12.

Hunt, Julie (2011). Ekspertët humbin shpresat për gjetjen e të zhdukurve të Kosovës (“Experts lose hope of finding Kosovo’s missing”) Swissinfo, 11 Shkurt 2011, [nxjerrë më 19 korrik 2011] http://www.swissinfo.ch/eng/specials/kosovo/Experts_lose_hope_of_finding_Kosovos_missing_.html?cid=29501766

Iacopino V, Frank MW, Bauer HM, Keller AS, Fink SL, Ford D, Pallin DJ, Waldman R: Vlerësim i bazuar tek popullsia i shkeljeve të të drejtave të njeriut të kryera ndaj refugjatëve etnikë shqiptarë nga Kosova (A population-based assessment of human rights abuses committed against ethnic Albanian refugees from Kosovo; Am J Public Health 2001, 91(12):2013-2018.

Ingimundarson, Valur (2007). Politika e kujtimit dhe rindërtimit të identitetit kombëtar shqiptar në Kosovën e pasluftës (“The Politics of Memory and Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo”) History and Memory 19(1): 95-123.

Judah, Tim (2011). Kosova: Atë që secili duhet ta di (Kosovo: What Everyone Needs to Know). New York: Oxford University Press.

Nagy, Rosemary (2008). Drejtësia tranzicionale si projekt global: Reflektime kritike (“Transitional Justice as Global Project: Critical Reflections.”) Tremujori për botën e tretë (Third World Quarterly), 29 (2): 275-289.

OSBE. (2007) Implementimi i Ligjit kundër diskriminimit: Sfidë për Kosovën, gjendet tek: <http://www.osce.org/kosovo/25854> [qasur më 13 shtator 2012]

Republika e Kosovës (2011). Ligji nr. 04/L-054 për statusin dhe të drejtat e Dëshmorëve, Invalidëve, Veteranëve, Anëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Viktimave të Luftës dhe Familjeve të tyre.

Robinson, Alan G. Dhe Myriam H.C. Fillaud (2011). Reforma e sektorit forensik: Copëza munguese e reformës së sektorit të drejtësisë dhe sigurisë (“Forensic Sector Reform: A Missing Piece of the Security and Justice Sector Reform”) Journal of Security Sector Management, 8(3): 1-9.

- Këshilli i Sigurimit i OKB-së (2007). Propozimi Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës. Prishtinë: Zyra e të Dërguarit Special të OKB-së për Kosovën.
- Wang, Shr-Jie, Sebahte Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. Të mbijetuarit e luftës në Kosovën veriore (II): vlerësim i gjendjes klinike dhe funksionale dhe efekteve afatgjate në shëndetin e popullsisë së cënuar (“Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population.”) *Conflict and Health*: 4:16.
- Zupan, Natascha. 2006. Përballja me të kaluarën dhe drejtësia kalimtare në vendet e ish-Jugosllavisë (“Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia”), tek: Martina Fischer (ed.) *Ndërtimi i paqes dhe shoqëria civile në Bosnjë e Hercegovinë: Dhjetë vjet pas Dejtonit (Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton)*. Münster: Lit Verlag.

TIME TO
STOP AND
LISTEN

Acknowledgment

This project was made possible by the support provided by the United States Embassy in Kosovo.

All informants were willing to discuss matters openly, their stories and insights were constant motivators for our research and CRDP is grateful to all of them. We extend our deepest appreciation to the many individuals who played a pivotal role in encouraging CRDP to analyze the needs of the members of families of victims and missing persons.

Government officials Mrs. Fahrije Bytyqi from the regional office of the Ministry of Labor and Social Welfare in Prizren and Mr. Beqir Zeneli from the regional office of the Ministry of Labor and Social Welfare in Gjakova enabled us to gain valuable insight.

We are especially indebted to our reviewers: Abdullah Ferizi from Forum ZFD, Linda Hoxha - lecturer at the University of Prishtina, Arben Hajrullahu - lecturer at the University of Prishtina, Catherine Cissé van den Muijsenbergh from Institute for Historical Justice and Reconciliation in Hague, Suzana Novobërdalju - Chairperson of the Parliamentary Committee on Human Rights, Gender Equality, Missing Persons and Petitions and member of the Committee of European Integration in Kosovo Assembly, Albana Gashi - member of the Kosovo Assembly Committee on Human Rights, Gender Equality, Missing Persons and Petitions, Eli Krasniqi - PhD candidate in History Department, University of Graz and Shqiptar Oseku - Sociologist. These reviewers took the time to closely analyze the report, provide constructive recommendations and elevate the quality of this manuscript.

To the members of families of victims, we are grateful for their courage and willingness to guide us in transforming their personal tragedies into hope, action, and positive change.

The paper is attributed to CRDP staff: Caitlin McCurn - project consultant, Rudina Hasimja - project researcher and Merlinda Tahiri - project assistant, for their contribution and hard work in writing the analysis and research reports, and for their coordination with all associations of victims and missing persons, and members of their families and institutions who added valuable input to the research project.

ND

Executive Summary	46
I. Context: The Kosovo War and its Aftermath	48
The 1990s: A Brief History of Oppression and Violence	48
Post-Conflict Humanitarian Intervention	49
The Victims	49
II. Transitional Justice	50
III. The Center for Research, Documentation and Publication	52
IV. Methodology	53
Data Collection	54
Sampling	54
Interviews	54
Composition of Focus Groups	55
V. The Needs of Kosovo's Victims	56
Economic Security	56
Healthcare needs	59
Justice	61
Recognition	64
Government Support	67
VI. Conclusions	69
VII. Recommendations	70
Bibliography	73

List of Abbreviations

CRDP	Centre for Research, Documentation and Publication
DwP	Dealing with the Past
EULEX	The European Union Rule of Law Mission in Kosovo
GDP	Gross Domestic Product
ICO	International Civilian Office
ICRC	International Committee of the Red Cross
ICTY	International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia
KFOR	Kosovo Force
KLA	Kosovo Liberation Army
LDK	Democratic League of Kosovo
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NGO	Non-government organization
PTSD	Post-Traumatic Stress Disorder
RECOM	Regional Commission to determine and disclose the facts about war crimes committed in the former Yugoslavia
UNMIK	United Nations Mission in Kosovo
UN	United Nations
USAID	United States Agency for International Development

Executive Summary

This report outlines the findings of extensive research on the needs of communities most adversely affected by the conflict in Kosovo. It is a continuation of our organization’s work among this population and represents the Center’s commitment to the victims of conflict, as well as the transitional justice process in the Balkans.

The objectives of the report:

- To provide communities who suffered during the conflict and its aftermath with the opportunity to present their own opinions and critiques and, ultimately, obtain inclusion in conversations where their voices have been largely absent.
- To help us design programs and services that are effective for the people we aim to serve.
- To encourage stakeholders in development, peace building and transitional justice to reference our findings and integrate our recommendations into their own projects.

As one of Kosovo’s leading organizations working in the field of transitional justice, The Center for Research, Documentation and Publication (CRDP) aims to overcome the legacies of violent conflict and ethnic distrust. During previous activities that focused on rehabilitation, justice and post-conflict reconstruction, CRDP has developed trusted, personal relationships with many of Kosovo’s victims of conflict. During these engagements there was often a predetermined plan for pursuing justice, truth and reconciliation¹ and for helping communities during Kosovo’s “transitional” phase. The voices of the local community had always been a crucial part of our victim-centered approach to dealing with the past. Dealing with the Past (DwP), for the Center and organizations like ours, involved active communication: listening to stories, recording testimony and providing a platform for victims to talk about their past experiences. By encouraging victims to testify during trials and truth commissions and narrate their stories in various “memory” projects, the human rights movement in the Balkans has been helping countries pursue accountability for mass atrocities. These projects have incorporated local voices while still following a specific blueprint that mandated how post-conflict communities should reckon with their past.

Our project developed as an effort to abandon the blueprint and begin a conversation with local participants in a comfortable environment where they could candidly discuss their needs and concerns without the restrictions of a formal schedule. Instead of asking contributors to discuss the

¹ The interpretation of “reconciliation” in transitional justice would raises the question of what do we mean by “reconciliation”.? As Bleeker puts it “A society that has rediscovered the ability to manage conflicts in a non-violent manner? A society which can live with a plurality of opinions, races, cultures and religions, and which sees this as the basis of its identity? A society whose structures allow for inclusive development, rather than the exclusion of some, and which has an ethos accepted by all? Is that what we mean when we talk about reconciliation?”

past as a way of moving forward, focus groups were assembled so we could assess where they were today. How has the legacy of war impacted their daily lives 13 years after the conflict?

For years, local and international agencies have assumed to know the priorities of Kosovo's victims. It is time that we stop and listen. Before we can design interventions that address the needs of this population, it is essential that we provide them with a platform and begin an open conversation that gives priority to their voice.

I. Context: The Kosovo War and its Aftermath

The 1990s: A Brief History of Oppression and Violence

Kosovo was the last of the seven states to emerge from the dissolution of the former Yugoslavia. Like the Yugoslav territories that seceded before it, Kosovo's independence came after a bloody conflict with the Serbian state under the leadership of Slobodan Milošević. Although the Kosovo War was the last major battle Milošević would fight, his devastating authoritarian campaign was launched in Kosovo shortly after the Yugoslav Federation started to collapse in 1989. During the 1990s, while violent clashes and ethnic cleansing were taking place throughout the Balkans, Albanians living in Kosovo were being denied their constitutional autonomy and slowly stripped of their rights. Milošević tried to justify his program of ethnic discrimination against the Albanian majority through claims that he was protecting the Serbian minority from an extermination threat.

Serbia's apartheid-like system forced Albanians from their jobs and their schools, denied them government assistance and encouraged extensive imprisonment and severe repression. During the initial years of systematic discrimination, Albanians in Kosovo practiced non-violent resistance and developed their own parallel institutions.² Around the mid-1990s, widespread frustration throughout the province gave way to an armed rebellion led by the Kosovo Liberation Army (KLA) and a subsequent counterinsurgency effort by Serbian forces. By the late 1990s, the brutal attacks against Albanian civilians had attracted the attention of the international community and brought forth a NATO intervention to end the conflict.

The NATO aerial bombardment took place in 1999, during which time 1.4 million Albanians - out of a population of less than 2 million - were displaced, forced by Serbian forces to abandon their homes and flee the territory.³ The same Serbian paramilitary groups that had waged ethnic cleansing campaigns in Bosnia forced Albanians out of Kosovo using immoral practices, including torture and widespread sexual violence.⁴ They looted and burned down villages, destroying farmland, infrastructure and livestock in the process. War casualties have been estimated at approximately 13,000.⁵

From the end of the conflict in June 1999 until their declared independence in 2008, Kosovo was a UN-led international trustee, protected by NATO troops. While a small number of Serbs had been victims from 1998, the return of Albanian refugees in June 1999 coincided with the mass departure

For individuals who still had not received answers about the fate of their missing loved ones, the past was a vivid and unrelenting nightmare.

² These parallel institutions included alternative health care and educational structures, heavily funded by the Albanian diaspora, as well as a parallel political movement led by Ibrahim Rugova and the Democratic League of Kosovo (LDK).

³ Judah, Tim (2011). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
⁴ Human Rights Watch, *Kosovo: Rape as a Weapon of "Ethnic Cleansing"*, 1 March 2000, D1203, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3a66a87a0.html> [accessed 9 October 2012]

⁵ Register of Human Losses in Kosovo Period 1998-2000.' Humanitarian Law Center Activity Report (2010), 12.

of Serbs living in Kosovo, some of whom became the victims of violent reprisal attacks. Serbs that stayed behind congregated in enclaves. In the 13 years since the War ended, regional tensions and scattered episodes of inter-ethnic violence are among some of the many trials that Kosovo has had to face.

Today, its territorial status remains a highly controversial issue in Southeastern Europe. While the Albanian majority has invoked the right to self-determination, Serbs, insisting they are entitled to their territorial integrity, have claimed that Kosovo will always be the “heart of Serbia.”

Post-Conflict Humanitarian Intervention

During Kosovo’s refugee crisis and in the immediate aftermath of the conflict, humanitarian aid provided Kosovo’s most vulnerable citizens with food, clean water, shelter, protection, medical care and other basic means for survival. Even after the declaration of Kosovo’s independence, there has remained a substantial amount of international supervision from entities such as the European Union Rule of Law Mission in Kosovo (EULEX), the International Civilian Office (ICO) and the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK). These missions were designed to ensure rule of law and advise Kosovo’s new institutions during their “transitional” period. In addition, international organizations (NGOs) like the International Committee of the Red Cross (ICRC) developed humanitarian initiatives to help Kosovo rebuild, paying special attention to the communities that were most devastated during the conflict.

Over the last several years Kosovo has witnessed the gradual phasing out of crisis intervention services. Medical support, social rehabilitation projects and international aid have been largely redirected to new post-conflict and crisis environments. Although the emergency response following the conflict in 1999 provided immediate assistance to the victims, many of them still require care, due to the long-term physical and psychological repercussions of violent conflict.

The Victims

While aggressive market reforms and an unstable political environment have indisputably shaped the lives of our participants, the purpose of our study has been to analyze the personal experiences of the victims of war. Our task has been to understand how they perceive their position in society and how they articulate their own needs in the aftermath of violence and humanitarian intervention.

“Victim” is a term that we use to describe the participants of our study and one that we employ throughout the paper. Despite our use of this label, we are aware of the controversy associated with this description, including the critique that “victim” rhetoric denies individuality. One suggested politically correct alternative is “survivor.” Our reason for using the word “victim” to refer to our participants is two-fold. The participants define themselves

as victims. It is a personal and political identity that does not indicate a lack of strength, but rather provides them with membership into a community of victims who share similar experiences and who unite together to motivate their cause. “Victim” is also a classification that the government of Kosovo uses to assign benefits.

Families of victims are covered by the Law 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families. This law officially entered into effect on January 15, 2012. According to the law, families of victims receive 135 €/month, in contrast with families of KLA martyrs who receive 385 €/month. Having additional deceased family members will increase this base amount.

Families of victims and KLA veterans are also entitled to healthcare benefits. Families of civil victims are entitled to primary and secondary care.⁶ Families of KLA martyrs receive free primary, secondary and tertiary healthcare.⁷

II. Transitional Justice

The end of the Cold War initiated a new era of globalization based on openness and integration. Globalization, which had a substantial impact on markets and communication, also affected international norms on human rights. During this era we witnessed the rise of a global human rights regime: a collection of organizations, discourses, movements and transnational participants concerned with the promotion of human rights.⁸ The blurring of boundaries and new networks of communication have reinforced international concern for human rights issues, while allowing the human rights regime to successfully monitor and reduce rights violations around the world. The creation of a new global paradigm that emphasizes the value of rights, as well as the rising dominance of the international human rights regime, has transformed policy and practice on both a domestic and a global level.⁹ It was during this time that transitional justice was developing as a branch of the human rights movement. In the 1990s, in response to systemic and widespread violations of human rights, transitional justice provided opportunities for victims in non-western societies to attain justice, truth and recognition.

6 In Kosovo, the health care system is divided into primary, secondary and tertiary care. Primary health care is provided by family physicians and general practitioners in Family Medicine Centers and health Ambulances. Secondary health care is provided by specialists in regional hospitals located in the main major cities of Kosovo. Tertiary health care includes specialized services provided in the Health Care Institutions authorized by the Ministry of Health, where scientific research and post-specialization graduate post-graduate, specialized education is conducted.

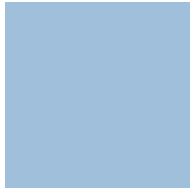
7 Republic of Kosovo (2011). Law No.04/L-054 On the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosova Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families. 8 December 2011.

8 Brysk, Allison. (2002). *Globalization and Human Rights*. Berkeley, California: University of California Press.

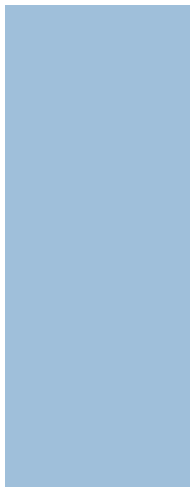
9 *ibid*

135€

■ Family pensions for families of Civil Victims and Missing Civilians

The difference in family pensions for families of civilian and KLA martyrs

358€

■ Family pensions for the families of martyrs of the KLA and families of missing of the KLA

Transitional justice includes a range of mechanisms that are intended to work together as a holistic treatment of a society's traumatic past, allowing them to transition to a stable democracy. Among these mechanisms are criminal prosecutions, truth commissions, victim reparations, security reform and remembrance and memorialization.¹⁰

In the post-conflict period, Kosovo's victims are embedded in the process of transitional justice framework design and implementation. International players, NGOs and civil society groups demand their testimony and participation, even as they impose transitional justice projects that do not align, and sometimes conflict with, their individual concerns. In Kosovo the hatred that led to the breakout of war has persisted in the post-conflict era. Proponents of transitional justice believe that the legacy of ethnic conflict can be overcome through institutional reforms, war crime trials at international and domestic courts, reparations and truth commissions.

When the violence in the former Yugoslavia ended in 2001 there were many serious concerns that needed to be addressed, perhaps none as dire as resolving the fate of the missing persons. Displacement, prisoners of war and mass killings of civilians created a situation in which over 6,000 individuals remained unaccounted for in the days after the war.¹¹ In the thirteen years that followed, many of the missing have been discovered in mass graves throughout Kosovo and Serbia. Despite the progress that has been made to resolve the fate of Kosovo's missing persons, of the 6,024 persons reported by their families to the ICRC as missing in connection with the events in Kosovo, 1,775 remain unaccounted for.¹² The resolution of this issue is crucial for the relatives of the missing, as well as for the nation of Kosovo as a whole. Because dealing with the past is an important component of the Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement, transitional justice initiatives, such as resolving the fate of the missing, have become agenda priorities for Kosovo's government.¹³

Other key transitional justice developments that have taken place since 1999 include accountability measures for human rights violations. Trials for the perpetrators of grave human rights abuses were largely handled or su-

10 Zupan, Natascha. 2006. "Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia" in: Martina Fischer (ed.) *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton*. Münster: Lit Verlag.

11 Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo. 2001. "Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons." *Croatian Medical Journal*, 42(3): 271-275.

12 International Committee of the Red Cross. (2012, June 8). ICRC Resource Center. Retrieved October 16, 2012, from International Committee of the Red Cross: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2012/kosovo-news-2012-06-07.htm>

13 Under the "Ahtisaari Proposal" the Kosovo government and its citizens are obligated to promote and fully respect the process of reconciliation among its communities and their members. Kosovo shall establish a comprehensive and gender sensitive approach for dealing with its past, which shall include a broad range of transitional justice initiatives.' Article 2.5 of The Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement (Pristina: United Nations Office of the Special Envoy for Kosovo, 2007).

pervised by international judges and prosecutors at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), the War Crimes Chamber at the Belgrade District Court and the Kosovo Courts. These tribunals have found members of Serbian and Albanian ethnic communities guilty of war crimes.

Despite formal accountability mechanisms that were created to deal with war crimes in the successor states of the former Yugoslavia, transitional justice has remained largely ineffective in transforming political and social life in Kosovo. The suppression of the past has not improved ethnic tensions between Albanian and Serb populations, nor has it provided peace or justice for the victims of war crimes and the families of missing persons. Rather than signaling the end of transitional justice, prosecutions must be seen as one part of a multi-dimensional process that can holistically address the wide range of human rights violations that occur during war.

III. The Center for Research, Documentation and Publication

As a leader of transitional justice in Kosovo, CRDP uses a victim-centered approach in all of our efforts to deal with the past. After our establishment in 2010 we became heavily engaged in activities for the Coalition for RECOM, a regional group of civil society organizations and individuals who support the proposal for a regional truth commission. As a member of RECOM's Regional Coalition in Kosovo, the Center was responsible for organizing national consultations with civil society stakeholders and victims' associations in districts throughout the country. Through our involvement in RECOM and other CRDP-led consultations, we have been able to cultivate strong relationships with families of victims and missing persons of various ethnic and religious backgrounds. During this process CRDP helped to generate a critical debate on mass atrocities and human rights violations in the countries of the former Yugoslavia. Our inclusive consultative approach brought previously marginalized groups – women, Serbs, Bosniaks, Roma, Egyptians and Ashkalis – to the table to discuss the past. In an environment where international players dominated the scene, CRDP emerged as a local advocate for the victims of war.

What we took away from the consultation process and subsequent meetings with the victims of conflict was the knowledge that their needs are greater and often more concrete than the needs addressed through traditional, transitional justice mechanisms. The legalist framework that is commonly used in transitional justice prevents us from considering the socio-economic needs of Kosovo's conflict-affected population. CRDP is committed to redefining justice more broadly to incorporate the social and economic rights of the victim. Our professional staff has been trained to tackle Kosovo's legacy of human rights abuse and address the needs of the men and women who suffered the greatest losses during the conflict.

1	Families with one martyr	
2	Families with two martyrs	
3	Families with three martyrs	
4	Families with four martyrs	
5	Families with five martyrs	

The amount of monthly pension a family receives depending on the number of deceased members

■ 358.50€
■ 135.00€

■ 428.70€
■ 162.00€

■ 463.80€
■ 175.00€

■ 498.90€
■ 189.00€

■ 534.00€
■ 202.50€

■ Family pensions for the families of martyrs of the KLA and families of missing of the KLA

■ Family pensions for families of Civil Victims and Missing Civilians

Based on conversations with victims, we know their needs vary depending on region and circumstance. We also know that many of their concerns can be addressed through practical and affordable measures.

During one visit to the village of Krusha e Madhe/Velika Kruša last year we sat down to talk to a group of women who developed a thriving farming cooperative after the death and disappearance of nearly all the men in their village. Their achievements in the aftermath of unspeakable tragedy are remarkable and can be credited to the determination of local women leaders like Kimete Hoti, as well as key supporters like USAID and other donor organizations that supplied them with modern machinery for making their famous Ajvar, a red pepper tapenade. Unfortunately, their newly donated machinery was largely underused due to frequent power outages in the countryside. A generator costing 5,000 € (which they could not afford) would be able to power their machines when the electricity was down and would be a sustainable contribution to their enterprise.

This example, along with many other stories we collected, provides a glimpse into the concerns and needs of Kosovo's victims of conflict. To obtain a comprehensive understanding of their needs, we felt an in-depth assessment was crucial. Researching the experiences of those closest to the conflict, including veterans, associations of women and ethnic minorities, allows us to open the conversation to the general populace and provide opportunities for designing interventions that can support the social and economic rights of Kosovo's victims of conflict.

This report that synthesizes the results of our research is intended to facilitate connections between the victims and service providers. We know from our position as an advocate for human rights that the needs of Kosovo's conflict-affected population have largely been underrepresented. By creating opportunities that allow them to speak freely and honestly, we can examine some of the problems facing Kosovo's most disadvantaged citizens and begin to work toward the fulfillment of their rights.

IV. Methodology

CRDP staff with the participation of victims' association leaders and civil society representatives developed this needs assessment study. Although this report draws primarily from the six months over which our project took place, our methodology and findings were enriched by the numerous consultations, conferences, interviews and years of field research conducted by the CRDP project team. The premise for this project, and what lies at the core of our organization's mission, is the understanding that victims must be included in discussions about their rights.

Data Collection

The core data we used for this analysis were 11 focus groups and 5 interviews. Additionally we conducted dozen of interviews with representatives from central and local institutions dealing with social support, education and finance. CRDP collected this data in Kosovo from May 2012 to September 2012. In total, we spoke with 124 members of families of victims from every district in Kosovo. In addition to recording interviews and focus groups, the moderators also took field notes on the observations they made throughout the project.

Focus Groups

The majority of the focus groups were conducted in Albanian and moderated by a professionally trained, two-person CRDP research team. CRDP's executive director, Nora Ahmetaj, moderated two focus groups for non-Albanian speakers in Serbian. Group participants were identified with the help of victims' association representatives. The following victim association leaders were instrumental in encouraging community support for the project and recruiting individuals who were willing to discuss their needs in a group setting: Avni Melenica, Fahrije Hoti, Kimete Hoti, Bajram Qerkinaj, Flora Salihi, Murat Musliu, Tahire Gashi, Shefqet Sylejmani, Tanja Kolašinac and Adem Lushaj. Muharrem Xhemajli, the director of the War Veterans association in Prishtina, generously helped organize our focus group with veterans.

Each focus group had an average of 12 people in attendance. In total, 119 individuals participated in our focus groups conducted between the months of May 2012 and September 2012. Sessions were approximately 90 minutes in length and assembled in intimate and non-threatening environments.

Loose parameters were designed and topics of discussion were predetermined during preparations for the focus groups. However, the informal structure of each session enabled the participants to introduce new areas of discussion. While the moderators helped facilitate dialogue and elicit feelings and perceptions from the participants, their main responsibilities were to observe group dynamics, listen and record.

All focus groups were recorded and transcribed by the moderators with consent from the participants. Given the sensitive nature of the study, we have not disclosed the names of the participants.

Interviews

In conjunction with semi-structured focus groups, our team also conducted snowball interviews with individuals from various municipalities throughout Kosovo. We turned to players who had been directly involved with transitional justice activities, whether as participants in truth tribunals or concerned citizens who have been outspoken about the fate of Kosovo's missing persons. By interviewing a cross-section of the population we were able to see how gender, class and age shaped the personal experiences of Kosovo's victims.

Many families in our study discussed the high levels of debt that came with rebuilding their lives; debt that many still struggle to pay off.

Each interview was approximately 60 minutes long and conducted in a safe and comforting setting. All interviews were recorded and transcribed by the CRDP researchers conducting the interviews with consent from the interviewees.

Sampling

The sampling frame used for this project covered every district in Kosovo. The geographical selection was based on the nine municipalities that were most severely impacted during the 1999 conflict. All focus groups were structured based on geography, with the exception of the veterans groups. Based on the recommendations of community representatives, some of the groups were organized around municipality, as well as gender and ethnicity. Most of the groups were composed of Albanians, as they represent the vast majority of Kosovo's ethnic and victim population. In Rahovec/Orahovac and Klinë/Klina groups were organized with Serb and Roma participants.

In total, 124 individuals spoke with us during the five months of interviews and focus groups. This diverse sample included both men and women ranging from 19-82 years of age. Of that sample, 88% were Albanian, 8% were Serbian and 4% were Roma and Ashkali. The average age of participants was 46 years. All participants had been previously categorized by the government according to their status. This status determined the government benefits they could receive. The possible categories were: Families of Civilian Victims, Families of Veteran killed in Combat (KLA Martyrs), Families of Wounded Civilians (civilian invalids), Wounded Veterans, Veterans, and Families of Missing Persons.

Composition of Focus Groups

MUNICIPALITY	NUMBER OF PARTICIPANTS	AGE RANGE	GENDER COMPOSITION	ETHNICITY	STATUS
Deçan/Decane	12	-	-	Albanian	■ ■
Ferizaj/Urosevac	9	-	-	Albanian	■ ● ▲ ●
Klinë/Klina (1)	12	-	-	Albanian	■
Klinë/Klina (2)	12	24-82	9 Men/3 Women	Serb and Roma	■ ●
Mitrovicë/Mitrovica	12	19-74	12 Men	Albanian	■ ●
Prishtinë/Pristina *	14	41-57	14 Men	Albanian	● ▲
Rahovec/Orahovac (1)	4	26-65	1 Man/3 Women	Serb and Roma	■ ●
Rahovec/Orahovac (2)	8	38-50	8 Women	Albanian	■ ●
Skënderaj/Srbica (1)	12	36-53	12 Women	Albanian	■ ● ▲ ■
Skënderaj/Srbica (2)	12	-	12 Men	Albanian	■ ● ▲ ■
Vushtrri/Vucitrn	12			Albanian	■ ●

■ FAMILIES OF CIVILIAN VICTIMS

● MISSING PERSONS

▲ WOUNDED VETERANS

■ WOUNDED CIVILIANS

● VETERANS

▲ FAMILIES OF MISSING KLA

V. The Needs of Kosovo's Victims

Economic Security

“After the war our families had a hard time rehabilitating ourselves. The houses were obliterated; we immediately organized into associations to help these families (families of victims) with food supplies. Now many of them are unemployed, and their children go to school. How are they supposed to provide for their children? How are they going to educate them? With what? This leads to frustration, nervousness, problems, suicide... All these [things] happen because of the lack of treatment [and] rehabilitation.”¹⁴

Economic insecurity is a fact in the lives of the vast majority of Kosovars. Poverty is not the only factor affecting these victims of conflict. However, the absence of a breadwinner, the loss of physical assets, and chronic health problems inflicted during the conflict were common details in the lives of our project's participants. All of these factors, in conjunction with a dysfunctional economy and record high unemployment rates, made poverty a central issue in every one of the interviews and focus group discussions.

The depth and severity of Kosovo's economic crisis has had an exceptionally adverse impact on its most vulnerable citizens. Like other countries affected by the global economic downturn, Kosovo is faced with extremely high unemployment rates. Today, it is the poorest country in Europe with an estimated unemployment rate of 45.3%.¹⁵ For those still dealing with the consequences of conflict, additional financial burdens and an inability to find work have made moving forward especially difficult.

As victims under the Law 04/L-054 (on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosova Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families), participants received a small amount of financial assistance from the government each month. The amount of financial aid varied depending on how the government classified the victim. Households with a KLA invalid, or martyr received 385 € per month. For households that had lost a member of their family who had been a civilian during the war, the monthly payment was 135 €.

What we heard from most of the respondents was that this form of government assistance was insufficient and did little to alleviate the financial burden of large households. The average size of the families we spoke with was 5.7 people. In places like Mitrovicë/Mitrovica, Gjakovë/Djakovica and Skënderaj/Srbica, participants noted that the government's contribution barely covered the basic costs of clothing. A man from Gjakova/Djakovica told us that, “you cannot live with the 135 euro that you get from the gov-

¹⁴ Sister of KLA martyr, Skenderaj

¹⁵ Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook page on Kosovo. Section: Economy. In 2012 World Factbook.[Online Database] retrieved 10 August 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>

ernment.” As the cost of living increased year after year, the small government pensions helped less and less.

“The fight for survival is apparently more difficult than the fight we did in the 1999 war.”¹⁶

Not everyone complained about the lack of government assistance. For some participants in the lowest socio-economic bracket, the government had failed them, not because they provided low pensions, but because they believed that the government had done little or nothing to improve employment rates in the country. The existence of traditional gender roles in many parts of Kosovo led to greater indignities and humiliation among male respondents when they could not find work. Frustration over unemployment was highly visible among veterans. “I’m 52 and I’m rather unemployable,” stated one man struggling to find work, as well as a sense of mission and purpose. Employment opportunities are important for men so that they can provide financially for their families. Yet, even the men working for very low paying wages stated that they felt fortunate simply because labor provided them with a sense of self-worth.

“I don’t want to beg anyone for money. I want employment!”¹⁷

In many of the conversations we had with victims it was not surprising to discover that economic security was highly connected to honor and dignity. Focus groups discussed the way in which poverty had led them to rely on family members and in-laws for financial support. This is not an uncommon practice in Kosovo, where remittances from family members living abroad in places like Germany and Switzerland account for 10% of its GDP.¹⁸ For several participants of this study, long-term dependency on family support for survival was a source of shame and embarrassment.

Economic complaints were not only heard from the unemployed, but also from entrepreneurs who felt that Kosovo provided a hostile business environment that made the process of generating a profit unattainable. For women running a farming cooperative in Krusha e Madhe/Velika Kruša, high interest rates on loans combined with exorbitant fuel costs and a low market price for agricultural products often meant they incurred losses rather than gains.

Participants in one focus group revealed that their economic hardship was linked to the security situation in Mitrovicë/Mitrovica. Some of them had fled from the northern part of the municipality after the war and today consider themselves refugees. Where once they had homes, they are now compelled to spend a portion of their income or family remittances on rent. Not all of the respondents could afford to leave Mitrovicë/Mitrovica

¹⁶ Focus group participant, Krusha e Madhe/Velika Kruša

¹⁷ Focus group participant, Vushtrri/Vučitrn

¹⁸ Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy. In 2012 World Factbook.[Online Database] retrieved 10 August 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>

for a more secure environment. Beni,¹⁹ one of our focus group participants currently lives in a neighborhood in Mitrovicë/Mitrovica North where an explosion occurred in April 2012, resulting in the death of one local man. Although he would prefer to relocate for the sake of his personal security underprivileged and unemployed, he cannot afford to leave his low-rent apartment.

Post-conflict reconstruction is an ongoing effort that continues for those throughout the country. With outside help from international aid agencies families were able to rebuild homes and acquire livestock destroyed during the war. Despite this assistance, reconstructing their lives from the bottom-up has been an expensive endeavor. In districts like Gjakova/Djakovica and Peja/Pec where whole villages were burnt to the ground by Serbian forces, economic losses were staggering. Many families in our study discussed the high levels of debt that came with rebuilding their lives; debt that many still struggle to pay off.

In Mitrovicë/Mitrovica, focus group participants looked to municipal leadership to assist them with employment opportunities. We also heard several times about the failure of the government to provide adequate financial assistance. The pensions were considered too low, and the fact that the government gave KLA households 2.6 times more in financial assistance struck many respondents in civilian households as unfair.

Business owners also looked to the government for help in creating a more business-friendly environment. They believed the government could play a vital role in Kosovo's economic recovery by offering subsidies in raw materials used in farming, tax cuts in fuels used in farming businesses and lower interest rates on loans. They did acknowledge previous assistance received after the war, helping them start up their companies from scratch. However, they insisted that in order to continue to operate as businesses, they needed some extra support from the government, which should foster an environment where such agricultural small businesses can thrive.

“You can't ever say that enough is being done, [considering] the loss of the families, and especially the gaps left in their children's lives. That child needs to be taken care of. Counseling, material goods... Or at least some respect.”²⁰

When discussing economic needs, participants in the study often articulated what they could not afford. These almost always included healthcare expenses and the costs of caring for children. What we discovered during these discussions was that 13 years after the violence had ended, the conflict was still negatively impacting the economic lives of our participants in a number of troubling ways.

¹⁹ Names have been changed to protect the identities of our participants

²⁰ Focus group participant, Klinë/Klina

Healthcare Needs

Although we did not have in-depth discussions about the specifics of the participants' health problems, they made it clear to us that the stress of their environment had had detrimental consequences for their mental and physical health. Participants suffered from a variety of ailments, including high blood pressure, cancer and emphysema. On top of their own illnesses, many of the women we spoke to served as caregivers for elderly parents and in-laws. They were responsible for making sure the family members in their care received the medications and treatments they needed and, in many cases, covering their medical expenses out of pocket.

According to the Law 04/L-054, families of victims are entitled to free primary and secondary health care while families of KLA martyrs are entitled to tertiary health care. This government assistance, in conjunction with medical support from international agencies has been vital for many of the participants who otherwise would not have been able to afford the high costs associated with healthcare. Despite this government safety net, participants complained that the policies were inconsistent and that many doctors refused to recognize the membership cards of victims as an exemption from payment. They claimed widespread bias against civilian victims in favor of those who had a KLA martyr in their family.

Complaints were also related to the quality of health care that the participants received. One contributor told us that his surgeon had required him to bring in his own basic medical supplies before he could perform his surgery. Other stories we heard hinted at corruption among health care professionals, some of who allegedly required bribes to “ensure proper treatment.”²¹

“Medical Imaging is the most problematic issue in health care for war invalids; such imaging is essential for us to check on our health condition. We have to wait for four or five hours for just one imaging. Even after that, the doctor often tells you that there's something wrong with the equipment, so we can't use it”²²

The reports we heard from victims about their health were consistent with a 2010 baseline clinical and functional assessment on the health of survivors of war in Northern Kosovo.²³ The assessment, which included interviews and physical examinations, sought information about traumatic exposures, emotional well-being, physical injuries and the intensity and frequency of pain. What they found was that the physical and psychological harm that their research population had suffered during war had lasting effects that continued to cause them pain and discomfort ten years after the conflict ended. Over 90% of the studies participants reported “constant or

21 Focus group participant, Rahovec/Orahovac

22 Focus group participant, Skënderaj/Srbica

23 Wang, Shr-Jie, Sebahte Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. “Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population.” *Conflict and Health*: 4:16.

periodic pain within the previous two weeks.”²⁴ The study linked some of their clinical problems to a reduced level of physical fitness, brought on by unemployment²⁵ and low education levels. In our study we also found that health risks for victims were compounded by economic insecurity.

Beyond basic medical care that participants received from primary physicians, many spoke about the need for specialized care that dealt directly with their psychological needs. In the aftermath of the conflict, the Red Cross and other international organizations made psychological support available for people to deal with the immediate trauma.

Thirteen years after the conflict, high levels of emotional distress were reported, particularly among victims who had relatives that were still missing. Many expressed an inability to obtain closure when they had not received the remains of their loved ones. In Pobergje, a small village in Deçan/Deçane, a 54-year-old man expressed the suffering that surrounded his uncertainty: “When a traffic accident happens, and someone’s family member gets held in the morgue more than two days, everyone goes mad. What about the thirteen years that we’ve been waiting?” On the other hand, those who had discovered the fate of missing relatives exhibited fewer signs of emotional trauma. One woman reported relief after having the remains of her missing husband returned to her: “I feel like I’ve been relieved from a heavy burden, now that I have found him.”

A small number of participants mentioned that greater access to traditional psychoanalysis and psychotropic medications would help individuals suffering from severe, clinical depression and other psychological disorders. According to victims, these services were not offered by public health institutions. While the focus groups were not run by facilitators that could clinically evaluate the mental state of the participants, their own assessments suggested that depression and isolation were common themes in their daily lives. For one man in Mitrovicë/Mitrovica, the emotional trauma left over from the war had prohibited him from connecting to the outside world: “I have remained isolated. Be it in my own house, with my own friends . . . in my own sister’s wedding!”

Other participants that expressed concerns about their emotional well-being, and that of their families, believed that these needs could be met through family and community support. Many individuals did not feel as if they needed clinical help to deal with their issues. Conversations with people who had similar experiences proved therapeutic.

The conflict emotionally wounded all of the participants in our study. Ongoing violence and ethnic tensions that have taken place in the years that followed have, in many cases, hindered the healing process. In Mitrovicë/Mitrovica group members were unable to feel secure in their commu-

Receiving justice, recognition, and truth would partially assist in the healing process, but the important thing, for most of our participants, was to live in a world where their children and grandchildren would be able to have the opportunities that they had been denied.

²⁴ Ibid, 1

²⁵ Only 10% of the studies participants were employed.

nity. The border tensions that arose in the summer of 2011 only intensified fears and brought back traumatic memories of violence and displacement.

The most alarming discussions about the psychological health of our participants occurred during a focus group with veterans. During this 90 minute discussion participants described their own deteriorating mental health and that of fellow veterans. The lingering trauma of war was acutely felt among some members of the group who believed that they were suffering from Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD). Suicide was also a predominant theme that kept coming up throughout the 75 minute session with war veterans. One veteran told the group about a recent case of suicide in his district that occurred when a war veteran defaulted on a large loan after a failed attempt to start his own business. For many, the post-war trauma was made worse by a desperate economic climate.

Justice

We began each session with questions that probed the basic needs of our focus group participants. We asked them: how are you getting along day-to-day, twelve years after the war? The economy was among the most tangible and relevant topics that pertained to their daily lives. This issue led to discussions about healthcare, education, politics and dignity. Unemployment and economic distress were unifying themes that ran throughout each of the focus groups. Another central feature that the participants shared was victimhood. With the exception of veterans, this identity was the strongest common denominator among all participants in our study. In every group individuals were there to speak with us because they were among those who had suffered unimaginable tragedies during the conflict. This commonality eventually led most of our conversations to the three transitional justice issues that CRDP has been working on for the past several years: truth, justice and recognition.

Despite the measures that have been taken thus far to prosecute the perpetrators, uphold the rights of the victims, and understand the events of the past, there remains a muddled collective memory in the Balkans. The decision to suppress historical truths in favor of regional stability was viewed as a flawed method for moving forward and one that denied access to justice for many participants in our study.

What constitutes justice differs from person to person. Trials, truth commissions, reparations and punishments became contentious issues of debate during focus groups. Yet, despite differing constructs of morality, our participants agreed that leaving details about the fate of Kosovo's missing persons unanswered was an indisputable injustice that had taken a severe toll on local communities and regional relationships.

For individuals who still had not received answers about the fate of their missing loved ones, the past was a vivid and unrelenting nightmare. Discovering where the bodies might be buried had become an all-consuming

priority in many of the lives of our participants with “disappeared” relatives. This was most evident among the mothers who had channeled their grief and desperation into political action. For these women justice was synonymous with discovering the fate of the disappeared. “Normal” life had been suspended for over a decade while they marched in downtown Prishtina, sorted through the remains of exhumed graves and pressured UNMIK, KFOR, the Kosovo government, Serbia, the International Committee of the Red Cross and EULEX to continue searching.

“We can never be sure whether we are actually stepping on our beloveds’ bones, as we are walking around in our village. We only want the state of Kosova to find out the fate of our loved ones, and close our 13-year-old wounds, by finding our family members’ remains.”²⁶

Most participants described their motivation to find the missing as a personal need to obtain a some closure that could only exist when they had gone through the ritual motions of a burial. In Deçan/Deçane a man told us,

“I will never calm down until I find my son’s remains. I know what it’s like...My sister’s son was found dead, and my sister performed all the proper rituals. While in my case, I don’t know... Maybe when I’m out in my backyard, I’m stepping on his remains, unwittingly. The only thing that would calm me: finding the bones of my beloved, and bringing me the person who has committed the killing. I am sure that this person is not receiving the deserved punishment because there are others that protect him.”

It was not universally accepted that the missing were buried in undiscovered mass graves. In several of the focus groups there lurked a restrained sense of hope that one day the missing would be discovered alive. Rumors had circulated over the years that men and women who had gone missing in the 1990s were being held captive in Serbian prisons. In one focus group a woman asked that other participants refrain from speaking of the missing as murdered: “Please don’t say they are dead.”

In Krusha e Madhe/Velika Kruša, the women recounted a story of how four of them had boldly crossed the border into Serbia on a trip to a prison in Požarevac/Pozharevc two years after the war. Travelling from the “Village without Men” these women were fervently hoping to locate their husbands and sons who had been among the many men who had vanished from their village during the conflict. When they arrived at the prison a surprised security guard assured them that there were no inmates from Krusha e Madhe/Velika Kruša in Požarevac/Pozharevc.

The women laughed as they revisited past attempts to find the members of their community who had disappeared. They playfully poked fun at the innocence of one woman who had brought an extra set of clothing for her husband, assuming he would need it when they found him in the prison at

²⁶ Focus Group participant, Deçan/Deçane.

Požarevac/Pozharevc. In one sense, the passage of time had led the women of Krusha e Madhe/Velika Kruša to face a cynical and harsh reality: their husbands and sons were no longer alive and their previous efforts had been, at best, naïve. In another sense, the lightness in which they could reminisce about those endeavors suggested that they were coping with the past. Over the last thirteen years they had proven that they possessed the strength to endure and achieve success, even after unspeakable loss. Although they emphasized practical considerations, they have never stopped demanding justice, nor have they given up hope. One woman described her search as, “the soul’s propensity for wishful thinking.”

In addition to exhuming mass graves and finding the bodies of the missing, justice for our participants could be achieved through the punishment of war criminals. Some of the victims we spoke to suffered because they did not know the truth – where their children were buried, why they had been killed or by whom. Others suffered injustice because they knew precisely who the perpetrators were and could do nothing about it.

In Klinë/Klina and Deçan/Deçane, participants spoke of living near neighbors they knew had committed atrocities during the war. One contributor questioned who there was left to trust: “when someone who does something bad is not punished, but in contrary, he is more free than I am, and walks around more proudly than I do, who can I trust? The institutions?” In other districts, families of victims had placed pressure on institutions to arrest perpetrators of war crimes and demand that they be prosecuted. They described their efforts as futile and discouraging:

“We have tried a lot, to find out who killed them, who did this to us. That is well known; everybody knows it. Even if [the perpetrators] are not bothered, I have reported them to the police plenty of times. I told them that Zoran is there, he lives in Rožaje/Rozhaje, [Montenegro] with all his Serbian collaborators.”²⁷

“There are witnesses to the massacre in Beleg, and they know where the culprit is. Today he is enjoying freedom and having fun, while the state of Kosova doesn’t bother him... I don’t see any criminal getting the deserved punishment...”

Those we spoke with did not seem overly concerned with what the punishment would be or who would deliver it; appropriate legal measures could be taken by local, Serbian or international courts. What was important was public recognition of the crimes that had been committed against their families, as well as the possibility that a trial could uncover the whereabouts of the missing.

The Serbs we spoke with had similar demands for the Albanians when it came to justice and truth. However, they felt that the Albanians had largely caused their own suffering. For some Serbs, crimes had been committed

²⁷ Focus group participant, Rahovec/Orahovac.

against their families after the 1999 conflict. This excluded them from receiving government “victim” pensions or the formal recognition that they felt entitled to. Tensions frequently arose over the conflict’s timeframe and who was technically considered a “victim.”

Roma, Ashkali and Egyptian participants echoed similar grievances. A municipal officer and advocate for the Roma, Ashkali and Egyptian community in Klinë/Klina, was disappointed that the needs of Kosovo’s minority victims were being addressed for the first time thirteen years after the war. According to him,

“It would have been better if such gatherings of information and focus groups that stress the needs of the families of victims of war and missing persons had taken place earlier. This is the very first time you are visiting and asking us about concrete issues and problems. We are extremely disappointed by the Prime Minister’s Office. They did nothing in regard to minorities. They are more concerned with Albanian missing persons.”

For Albanians who were struggling to rebuild their lives after the war, seeing government money directed toward helping Serbs return to Kosovo was an astonishing injustice. One participant with a missing relative stated that,

“While Albanians don’t have enough money to support their families, the government rather finances the enemy that has killed us, instead of supporting our children that have remained without parents. The Serbs are often invited to meetings in the municipality, while the municipality doesn’t find time to visit any of the families of the victims, not even once a year, to ask them how they are, or how their financial situation is.”

For KLA Veterans injustice was felt after the conflict ended, when they were struggling to reintegrate into society and felt neglected by government and international institutions. Throughout Kosovo, countless memorials and patriotic expressions demonstrate public appreciation for the KLA. In the eyes of many Albanians they are heroes that helped bring down the brutal Milošević regime and win independence for their country. Yet, according to the veterans we spoke with, international organizations with a presence in Kosovo have tried to discredit the accomplishments of the KLA and undermine their reputation. One veteran told us, “Internationals compared victims with criminals!”

Recognition

The victims we spoke with insisted that more needed to be done to go after the perpetrators of war crimes and to bring them to trial. They were also aware of other formal and informal mechanisms for achieving justice. Through their participation in RECOM and other transitional justice projects, many of the victims were familiar with the language of reconciliation, forgiveness and reparations.

Some victims asserted that Serbia had an obligation to recognize – and pay for – the crimes they had committed in the past. Sending war criminals to prison, issuing a public apology and paying for the physical damages they left behind was part of this process. Participants spoke about Serbia’s obligations to admit to their wrongdoings with a certain amount of cynicism. For thirteen years Serbia had resolutely denied responsibility, effectively creating low expectations among their victims throughout the Balkans.

“Let’s forget the fact that they can help us.”²⁸

The end of the conflict had liberated Kosovars from Serbian oppression and in 2008 they declared their independence as a governing country. In the opinion of many of our participants, it was the responsibility of Kosovo’s government to safeguard their rights and guarantee that the most vulnerable citizens received appropriate support and recognition. The laws were designed to ensure such support for victims, veterans and the families of KLA martyrs. Unfortunately, there was nearly a universal consensus among those we spoke with that government support was insufficient.

“Civilian victims” alleged that the government had neglected them in favor of KLA martyrs and their families. This was clearly a financial issue that pertained to the disparities in pensions between KLA martyrs and civilians, but it also probed at deeper issues around legitimacy and worth. In Krusha e Madhe/Velika Kruša, where the majority of the dead and the missing had been civilians, participants felt that, according to the dominant narrative the government espoused, civilians had not contributed to the freedom of the country and were undeserving of the same tribute. One woman told the story of how her young son had been ripped from her arms by a Serbian soldier and murdered in front of her. In her reasoning, the innocent child’s unprovoked death was different from a KLA soldier who might have died from an air attack during a mission where he knew the risks, and entitled her to “more respect.”

It was not only recognition that our participants desired, but also a credible identity that many felt they had been deprived of from the government and from members of their own community. This issue was strongly expressed by veterans who argued against unsavory accounts of their behavior during the war and in the years that followed. With seven former KLA soldiers indicted in the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and others implicated in corruption scandals, the veterans we spoke with were not unaware of the KLA’s unflattering public image or the disgraceful actions of a few that threatened to undermine their reputation. They blamed the international community for perpetuating a “smear campaign” and turning public opinion against them.

Recognition was also a dominant theme that ran through the focus groups with Serbs and the Roma, Ashkali and Egyptians. For these groups,

²⁸ Focus group participant, Vushtrri/Vučitrn

the Albanian majority's inability to acknowledge their status as victims or grant them a respected position in society, has led to widespread ethnic discrimination. A Serbian man in Rahovec/Orahovac expressed his doubts for reconciliation,

“There is no future for our children here and we don't see how integration can happen, while the only place we could send children to schools is northern Mitrovica and later on they move to Serbia for higher education and finding jobs.”

On September 19, 2004 the Anti-discrimination law was entered into force. The law prohibits direct or indirect discrimination on any grounds in multiple fields, including employment, education, social security and access to housing.²⁹ Despite the legal framework that has been adopted to protect the rights of minorities in Kosovo, the public attitude towards minorities has not improved and it is unclear to what extent the law is being applied.

A Human Rights Watch Report released in 2011 confirmed, “minorities in Kosovo, including Serbs, Roma, and Albanian speaking Ashkali and Egyptians, remained at risk of discrimination, marginalization and harassment.”³⁰ According to the report, forty inter-ethnic incidents (including four murders) were reported to the Kosovo Police Service between January and August of 2010. Although discrimination against Serbs in Kosovo remains the most controversial and publicized form of discrimination, it is actually among the Roma, Ashkali and Egyptians that the highest unemployment, school dropout and mortality rates can be found. According to a Roma man,

“The local Roma and Serbian population cannot find jobs, only in the education system and that is in the elementary and secondary schools. In secondary schools there are more teachers than students. The population is migrating mostly due to the hardships and they don't see a future for their children in Kosovo.”

In all of our discussions with victims we heard complaints of institutional neglect and stories of callous government officials who only feigned interest in their needs during election campaigns. Respectful acknowledgement was also something that they said the general public did not provide. Media coverage of their commemoration events was dwindling and they felt they were losing public support for their cause.

Some participants stated that because victims received financial support from the government, they were resented by the rest of the population and seen to be benefiting from the death of their loved ones. They claimed that their victim status had set them apart from the rest of society and fostered feelings of jealousy and resentment by community members that could

29 OSCE. (2007) Implementing the Anti-Discrimination Law: A challenge for Kosovo, available at: <<http://www.osce.org/kosovo/25854> > [accessed on 13 September 2012]

30 Human Rights Watch, World Report 2011 – Kosovo, 24 January 2011, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [accessed 16 October 2012]

not empathize with their situation. In Skenderaj/Srbica a woman recounted a story of how a man had made a snide comment after seeing aid workers bring food to the victims' families, asking them "whether their houses could fit all the aid they had received."

While we heard several anecdotal stories of cruelty against the victims by members of their own community, there are also many non-profit organizations, religious institutions and charitable individuals who have spent time and resources helping to ease some of their burdens. Among the most appreciated charitable gestures were the construction of monuments and remembrance of the men, women and children who died during the conflict. In Beleg and Pobergje, two villages in the municipality of Deçan/Deçane, memorials for the disappeared had been constructed and were appreciated by victims as a kind and meaningful gesture.

"Their names are in the memorial, and that is rather calming for us. When my 15-year-old son sees it, he points out his grandfather's name. These names were almost forgotten. At least now young people hang around that area; we have even placed lights, so the names are more legible."

Discussions about recognition often elicited angry responses from our participants. We interpreted this as a fear that society was beginning to forget the events and the people that remained so vivid in their own minds. Their attempts to publicly gather together, push for justice and memorialize the dead were methods of imprinting a collective memory of the conflict at a national level and ensuring that history would never be forgotten.

Government Support

Throughout this paper we have demonstrated that Kosovo's conflict-affected population is fully capable of articulating its unmet needs. We have also shown that they tend to attribute most of their unresolved problems to government neglect. According to many of the people we sat down with, the government is ill-equipped to address their needs. Reports of favoritism and corruption have strongly tainted government approval in places like Mitrovicë/Mitrovica. In several focus groups, frustration over government neglect has left participants bitter and indignant. Local municipal officials are thought to be as equally unsympathetic as the most high-ranking members of parliament, both lacking the political will to improve conditions for the families of victims or KLA veterans.

Despite the bleak remarks we heard from individuals who dismissed the government as incompetent, some of the victims we heard from were more optimistic about working with local and state officials. These individuals were still unsatisfied with the low pensions and insufficient social benefits they received; yet, they were more willing to try working within the existing system. In Skenderaj/Srbica a group of women we interviewed thought that a representative from one of the women's victims' groups should be elected

to parliament.³¹ This was one of the ways they sought to alter the system to their benefit, rather than dismissing it altogether. From their perspective, greater appreciation and attention could be gained through representation in the government and a shift in their own political tactics. They pointed to the KLA veterans as an example of how outspoken and persistent demands to the government had improved their benefits.

Throughout the country we also saw individuals struggle to understand their financial assistance and how programs and services might be accessed. This was especially evident in the more rural areas. Outreach efforts had often failed to reach women and minorities who were more isolated from information. In Deçan/Deçane, we heard from an NGO worker who described the failure of Kosovo's government to inform victims about their rights:

“Large portions of [Kosovo’s] citizens are not informed about the law or what it contains. Another part doesn’t know where to address their issues, because the municipal institutions do not possess any office or section dealing solely with war victims. So, anyone needing a document or certificate for the disappeared or others doesn’t know where to address their request... There are cases when young people whose parents were either killed or disappeared during the war, come to the municipal youth center to get more information about the benefits that are available to them.”

Roma and Serb participants expressed many of the same concerns that Albanians held, namely related to the economy and their missing loved ones. Minorities alleged that the government had neglected their rights, while upholding the rights of the Albanian majority. One of the Serb participants in our focus group described what he viewed as an imbalanced political system:

“As far as fears are concerned, the Serbian families of victims and missing persons don’t have a reason to fear anyone. Yet, the law works only for the Albanian majority population, and the general opinion among Serbs is that not a single Serbian family of victim could get pensions or benefits. We do feel as if we are ‘third class’ citizens. Although I work in the municipality of Klinë/Klina, and I do talk to the mayor about our problems, we haven’t seen any results yet.”

Even the timeframe defining the beneficiaries of Law 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families is perceived as discriminatory by minority participants. Civilian victims of war and civilian invalids are considered ones that received harm from period 27.02.1998 up to 20.06.1999. Missing civilians are considered ones that were reported

31 Related to this view, one (secondary) victim has already been elected in parliament through a mainstream political party from 2001–2007, and served as Minister of Justice from 2008–2010.

missing from 01.01.1998 to 31.12.2000. Having in mind that ethnic violence towards Serbs was more prevalent after the time frame specified, many of the families remained uncovered by the law. A respondent from a victimized Serbian family in Klinë/Klina responded:

“After losing their son, my brother-in-law and his wife left Kosovo and now live in Serbia. They live with their other son and he is taking care of them. They found the body of their son, and buried him immediately after the war. None of them knew that they should have applied for pension though; the date when their son was killed was July 23rd 1999, thus it doesn’t correspond with the date stated by law, 20th June 1999. Up until now, they have not applied for pension at the Kosovo institutions, nor do they think that they will ever find justice.”

The issue of government support is one that ran throughout all of the topics previously discussed in the paper and was a dominating theme of our research project. Although the level of disdain for government institutions varied from person to person, there was a consistent perception among those we spoke with that state officials should be responsible for ensuring the well-being of their families. Some individuals were skeptical that the state held any real autonomy and believed that the UN, the EU and the United States controlled Kosovo’s government and dictated what could and could not be achieved. We heard very little about Serbia’s responsibility or the role of NGOs in advocating and addressing Kosovo’s problems. After finally achieving independence, what was highly important to Kosovo’s conflict-affected population was to be part of a functioning democratic state. For many the suffering that they had endured was for the creation of a compassionate and competent country that could secure their future and address past violence.

VI. Conclusions

Through a qualitative needs assessment study we gathered information exclusively from those individuals who had been most adversely impacted by the 1999 conflict in Kosovo. As a victim-centered organization we believe that the needs of our beneficiaries should be at the core of our interventions. We acknowledge, however, that our findings do not reflect the perspectives of another crucial stakeholder: the service providers. Our analysis only incorporates the subjective views of the members of families of victims and is not intended as an evaluation of the adequacy of existing services.

We anticipate that the findings of this study will present service providers with a comprehensive picture of the conditions present in Kosovo’s most vulnerable communities, as well as an enriched understanding of the needs of its victims. While the following recommendations are aimed at state, international and civil society stakeholders, they are also intended to enhance our Center’s ability to design programs and services that can effectively benefit the communities where we work.

We were able to extract several themes from the many months of conversations with families of victims and the veterans of war. After examining hours of transcribed focus group discussions and interviews, and analyzing the gathered data, CRDP identified the existing gaps in services and knowledge of services. The consensus was that victims often encountered the following key barriers:

- Lack of Adequate Resources
- Lack of Institutional Support
- Lack of Recognition
- Lack of Knowledge about Benefits
- Security Concerns
- Lack of Education/Employable Skills
- Lack of Psychological Support

The most significant barriers that emerged in all of our discussions with victims were directly related to poverty. Participants were concerned with finding work and the increasingly unmanageable costs associated with food, electricity, healthcare and education. The topic of “providing for one’s family” took center stage.

Our participants recognized that economic success directly contributed to their children’s well-being. Concern for their children’s safety and future achievements came through in nearly every discussion. It was understood that the personal problems that they faced today were rooted in a past that could not be altered. Receiving justice, recognition, and truth would partially assist in the healing process, but the important thing, for most of our participants, was to live in a world where their children and grandchildren would be able to have the opportunities that they had been denied.

Many of our participants had spent years deprived of quality education, healthcare and security. During the 1990s they had attended clandestine schools and been fired from their jobs under the Slobodan Milošević regime. While many were skeptical that any government institution or aid agency could end their chronic economic hardship, they hoped that they would at least be able to improve the quality of life for their children.

The next step will be to collaborate with community organizations, local municipalities and international organizations operating in Kosovo to develop strategies that can help improve the scope and delivery of services for victims. We will use our findings to improve the coordination of services among stakeholders and set the stage for innovation in service delivery.

VII. Recommendations

This report concludes with a series of recommendations for addressing the needs of Kosovo’s victims of violent conflict. These recommendations are intended for use on an international, state and local level. While our participants frequently expressed strong opinions about who was responsi-

We interpreted angry responses from our participants as a fear that society was beginning to forget the events and the people that remained so vivid in their own minds.

ble for fixing their problems, we believe that the best outcomes can only be achieved through a coordinated approach that involves a broad range of contributors.

Based on our findings we recommend that service providers focus on addressing the following issues:

- To the Ministry of Health and other institutions which deal with health issues and psychosocial support of victims and members of their families
 - Improving access to quality healthcare. This should involve the proper training of healthcare providers on the clinical needs – both physical and psychological – of victims.
 - Ensuring comprehensive mental health treatment options, including crisis management and inpatient care, for victims and veterans.
 - Improving community awareness of local healthcare services, support groups and other relevant programs that might be beneficial for victims.
 - Providing victims with outdoor and social activities to improve physical functioning and emotional-wellbeing.
 - Offering community-based rehabilitation programs that can help address the physical and psychological effects of trauma.
 - Enhancing provider education and outreach. Helping victims know who they can turn to for help should be an integral part of government and NGO outreach efforts.

To the economic institutions:

- Reintegrating the conflict-affected population into economic life through strategies that spur job creation.
- Reducing childhood poverty and mitigating the effects of poverty on the well-being of children who belong to families of victims by providing basic needs and ensuring access to education and workforce training.

To the Government, international institutions and civil society organizations

- Working in closer cooperation with Serbian institutions and the international organizations to solve the fate of Kosovo's missing persons.
- Making sure the families of missing persons are fully informed of all efforts taken by the state, EULEX and other agencies to uncover mass graves and investigate the disappearances or abduction of their relatives.
- Articulating the laws in a coherent manner. The state should make further efforts to define the laws for Kosovo's victims and help them understand their rights and benefits.
- Enforcing regulations on human remains. These regulations should be determined based upon the management and protection of human remains.
- Reconsidering the status of families of civilian victims. Currently the imbalanced system of benefits provides families of civilian victims and missing persons with less financial assistance than families of KLA. Pub-

licitly recognizing the dismal economic situation that many families are faced with entails providing them with access to the economic benefits similar to those provided for veterans and families of KLA killed in combat.

- Encouraging the victims to share their testimony through formal mechanisms like truth commissions and trials.
- Providing a private space for victims to share their stories and receive peer support. The formation of support groups can help the survivors of war navigate through the challenges of grief, finding employment, and moving forward with their lives.
- Addressing the micro-issues that are often overlooked by larger organizations, such as the needs of a family in crisis or the construction of a local monument.
- Leveraging the skills and passion of motivated victim association members, particularly leaders who have already shown a public commitment to their community.

The long-term impact of trauma coupled with the day-to-day hardships our participants were subjected to made their problems appear insurmountable. Despite these difficulties, inspired leadership emerged within each of the municipalities we visited. We repeatedly heard about the failure of government officials and conversations about discouragement and abandonment. Yet, each day they appeared to make choices to improve the well-being of their children and create vital communities. We met with successful entrepreneurs, impassioned mothers and social activists who built awareness for their causes. They spoke with us because they wanted to be a vocal and visible part of Kosovo's political landscape. Service providers should help cultivate local resources and recognize that victims can – and should – be an indispensable part of the design and implementation of services that benefit their communities.

Bibliography

- American Association for the Advancement of Science (AAAS) Science and Human Rights Program, American Bar Association (ABA) Central and East European Law Initiative (Eds.): *Political Killings in Kosova/Kosovo, March–June 1999: A cooperative report by the Central and East European law initiative of the American Bar Association and the Science and Human Rights Program of the American Association for the Advancement of Science*. Washington DC: ABA Central and East European Law Initiative; 2000.
- Beeker, Mo (2006). *Challenges to the Implementation of Transitional Justice*. Conference paper presented at *Dealing with the Past and Transitional Justice: Creating Conditions for Peace, Human Rights and the Rule of Law*, Neuchatel, Switzerland.
- Bond, Patrick (2000). *Elite Transition: From Apartheid to Neoliberalism in South Africa*. London; Sterling VA; Scottsberg, SA: Pluto Press; University of Natal Press.
- Brysk, Allison (2002). *Globalization and Human Rights*. Berkeley, California: University of California Press.
- Central Intelligence Agency. (2012). *The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy*. In *2012 World Factbook*. [Online Database]. Available at: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>> [accessed 10 August 2012].
- European Commission (2011). *Kosovo 2011 Progress Report*. Brussels: European Commission.
- Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo (2001). “Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons. *Croatian Medical Journal*, 42(3): 271-275.
- Human Rights Watch (2000). *Kosovo: Rape as a Weapon of “Ethnic Cleansing”*, 1 March 2000, D1203, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a87a0.html> [accessed 9 October 2012]
- Human Rights Watch, *World Report 2011 – Kosovo*, 24 January 2011, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [accessed 16 October 2012]

Humanitarian Law Center Activity Report (2010), Register of Human Losses in Kosovo Period 1998–2000, 12.

Hunt, Julie (2011). “Experts lose hope of finding Kosovo’s missing.” Swissinfo, 11. February 11, [retrieved on 19 July 2011] http://www.swissinfo.ch/eng/specials/kosovo/Experts_Lose_hope_of_finding_Kosovos_missing.html?cid=29501766

Iacopino V, Frank MW, Bauer HM, Keller AS, Fink SL, Ford D, Pallin DJ, Waldman R: A population-based assessment of human rights abuses committed against ethnic Albanian refugees from Kosovo; *Am J Public Health* 2001, 91(12):2013–2018.

International Committee of the Red Cross. (2012, June 8). ICRC Resource Center. Retrieved October 16, 2012, from International Committee of the Red Cross: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2012/kosovo-news-2012-06-07.htm>

Ingimundarson, Valur (2007). “The Politics of Memory and Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo” *History and Memory* 19(1): 95–123.

Judah, Tim (2011). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.

Nagy, Rosemary (2008). “Transitional Justice as Global Project: Critical Reflections.” *Third World Quarterly*, 29 (2): 275–289.

OSCE. (2007) *Implementing the Anti-Discrimination Law: A challenge for Kosovo*, available at: <http://www.osce.org/kosovo/25854> [accessed on 13 September 2012]

Republic of Kosovo (2011). Law No.04/L-054 On the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosova Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families.

Robinson, Alan G. and Myriam H.C. Fillaud (2011). “Forensic Sector Reform: A Missing Piece of the Security and Justice Sector Reform” *Journal of Security Sector Management*, 8(3): 1–9.

- UN Security Council (2007). *The Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement*. Pristina: United Nations Office of the Special Envoy for Kosovo.
- Wang, Shr-Jie, Sebahte Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. "Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population." *Conflict and Health*: 4:16.
- Zupan, Natascha. 2006. "Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia" in: Martina Fischer (ed.) *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton*. Münster: Lit Verlag.

VREME

DA SE

ZASTANI

I POSLUŠAJ

Zahvalnost

Ovaj projekat je sproveden uz podršku Ambasade Sjedinjenih Američkih Država na Kosovu.

Svi učesnici su bili voljni da otvoreno razgovaraju o svim temama, njihove priče i uvidi su bili stalni motivatori za naše istraživanje i CIDO im je veoma zahvalan. Našu duboku zahvalnost proširujemo na pojedince koji su imali ključnu ulogu u podsticanju CIDO-a da analizira potrebe članova porodica žrtava i nestalih lica.

Dragoceni doprinos ovoj studiji dali su vladini službenici, gospođa Fahrije Bitići iz regionalne kancelarije Ministarstva rada i socijalne zaštite u Prizrenu i gospodin Bećir Zeneli iz regionalne kancelarije Ministarstva rada i socijalne zaštite u Đakovici .

Posebno smo zahvalni našim recenzentima: Abdulahu Ferizi iz Forum ZFD-a, Lindi Hodža-predavaču na Univerzitetu u Prištini, Arbenu Hajrulahu-predavaču na Univerzitetu u Prištini, Caterini Cissé van den Muijsenbergh iz Instituta za istorijsku pravdu i pomirenje u Hag, Suzani Novobërdali – predsednica odbora o ljudskim pravima, polnu ravnopravnost, nestala lica i peticije u Skupštini Kosova, i članica odbora za Evropske integracije, Albani Gaši – članica odbora o ljudskim pravima, polnu ravnopravnost, nestala lica i peticije u Skupštini Kosova, Eli Krasnići – doktorantu na odeljenju istorije, Univerziteta u Gracu, Šćiptaru Oseku – sociologu. Oni su odvojili vreme i pažljivo analizirali izveštaj, dajući konstruktivne predloge i oplemenjujući kvalitet ovog dela.

Žrtvama zahvaljujemo na njihovoj hrabrosti i spremnosti da nas vode u transformaciju njihove lične tragedije u nadu, akciju, i pozitivne promene.

Rad se pripisuje osoblju CIDO-a: Caitlin McCurn – konsultantu projekta, Rudini Hasimja – istraživaču projekta i Merlindi Tahiri – asistentu projekta za njihov doprinos i naporan rad u pisanju analiza i izveštaja o istraživanju. Pored toga, za njihovu koordinaciju sa svim udruženjima žrtava i nestalih lica, kao i članova porodica i institucija davanjem vrednih inputa ovom istraživačkom projektu.

E
V
S
A

Pregled	80
I. Kontekst: Rat na Kosovu i njegove posledice	82
1990-te: Kratka istorija ugnjetavanja i nasilja	82
Posleratna humanitarna intervencija	83
Žrtve	83
II. Tranziciona pravda	84
III. Centar za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje	86
IV. Metodologija	87
Prikupljanje podataka	87
Uzorkovanje	87
Intervjui	88
Sastav fokus grupa	88
V. Potrebe kosovskih žrtava	90
Ekonomska stabilnost	90
Zdravstvo	92
Pravda	94
Priznavanje	98
Podrška vlade	100
VI. Zaključci	102
VII. Preporuke	103
Bibliografija	106

Lista skrećenica

BDP	Bruto domaći proizvod
CIDO	Centar za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje
DSK	Demokratski savez Kosova
EULEX	Misija vladavine prava Evropske unije na Kosovu
ICTY	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
KFOR	Kosovske snage
MCK	Međunarodna civilna kancelarija
MKCK	Međunarodni komitet Crvenog krsta
NATO	Severno atlantski pakt
NVO	Nevladina organizacija
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
PTSP	Postrajumatski stresni poremećaj
REKOM	Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije
SsP	Suočavanje sa prošlošću
UN	Ujedinjene nacije
UNMIK	Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu
USAID	Agencija SAD za međunarodni razvoj

Pregled

Ovaj izveštaj iznosi nalaze opsežnog istraživanja o potrebama zajednica koje su najviše pogođene sukobom na Kosovu. To je nastavak rada naše organizacije sa populacijom i predstavlja posvećenost Centra žrtvama sukoba, kao i procesu tranzicione pravde na Balkanu.

Ciljevi izveštaja su:

- Da obezbedi zajednicama koje su stradale tokom sukoba i nakon njega mogućnost da predstave svoja mišljenja i kritike, i konačno, budu uključene u razgovorima u kojima njihovo prisustvo uglavnom nedostaje.
- Da nam pomogne u dizajniranju programa i usluga koje su efikasne ljudima kojima služi.
- Da podstakne aktere u razvoju, izgradnji mira i tranzicionoj pravdi upućivanjem na naše nalaze i integriše naše preporuke u svoje projekte.

Kao jedna od vodećih organizacija na Kosovu na polju tranzicione pravde, Centar za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje (CIDO) ima za cilj da prevaziđe nasleđe nasilnog sukoba i etničkog nepoverenja. Tokom prethodnih aktivnosti koje su bile fokusirane na rehabilitaciju, pravdu i posleratno obnavljanje, (CIDO) je uspostavio proverene lične odnose sa mnogim žrtvama kosovskog sukoba. Tokom ovih angažovanja, često je bio predodređen plan za ostvarivanje pravde, istine i pomirenja¹ i pomoći zajednice tokom kosovske „tranzicione“ faze. Glasovi lokanih zajednica su oduvek bili ključni deo našeg pristupa usmerenog ka žrtvama u suočavanju sa prošlošću. Suočavanje sa prošlošću (SsP), za Centar, i organizacije kao što je naša, uključuje aktivnu komunikaciju; slušanje narativa, beleženje svedočenja i obezbeđivanje platforme za žrtve da pričaju o svojim iskustvima iz prošlosti. Podsticanjem žrtava da svedoče tokom suđenja i u komisijama za istinu kao i pričanje za različite projekte „memorijalizacije“, pokret za ljudska prava na Balkanu pomaže zemljama koje slede odgovornost za masovne zločine. Ovi projekti su uključili lokalne glasove, iako još uvek prate plan koji određuje kako post-konfliktna društva treba da se bave svojom prošlošću.

Naš projekat je razvijen naporima da se napuste planovi i počne sa razgovorima sa lokalnim akterima u udobnom okruženju gde su mogli otvoreno da razgovaraju o svojim potrebama i brigama bez ograničenja formalnog rasporeda. Umesto da pitamo saradnike da razgovaraju o prošlosti kao jedan od puteva da se krene napred, fokus grupe su okupljne kako bi se procenilo gde su oni danas. Kako je nasleđe rata uticalo na svakodnevni život 13 godina nakon sukoba?

1 Tumačenje „pomirenja“ u tranzicionoj pravdi bi pokrenulo pitanje o tome šta podrazumevamo pod „pomirenjem“? Kao što Bleeker kaže „društvo koje je otkrilo mogućnost da upravlja konfliktom na nenasilan način? Društvo koje može živeti sa pluralitetom mišljenja, rasa, kultura i religija, i koje ovo vidi kao osnovu svog identiteta? Društvo čije strukture omogućavaju inkluzivni razvoj, umesto isključenja nekih, i ima etos prihvaćen od svih? Da li je ovo ono što mislimo kada govorimo o pomirenju?“

Godinama, lokalne i međunarodne agencije su smatrale da znaju koji su prioriteti kosovskih žrtava. Vreme je da zastanemo i slušamo. Pre nego što dizajniramo intervencije koje se odnose na potrebe ove populacije, neophodno je da im obezbedimo platformu i otpočnemo otvoreni razgovor koji daje prioritet njihovom glasu.

I. Kontekst: Rat na Kosovu i njegove posledice

1990-te: Kratka istorija ugnjetavanja i nasilja

Kosovo je poslednja od sedam država koja je nastala nakon raspada Jugoslavije. Kao i ostale jugoslovenske teritorije koje su otepljene ranije, Kosovo je postalo nezavisno nakon krvavog sukoba sa srpskom državom pod vođstvom Slobodana Miloševića. Iako je kosovski rat bila poslednja bitka Miloševića, njegova razorna autoritarna kampanja je započeta na Kosovu ubrzo nakon kolapsa jugoslovenske federacije koji je započet 1989.godine. Tokom 1990-ih, dolazi do nasilnih sukoba i etničkog čišćenja širom Balkana, Albancima koji žive na Kosovu je bila uskraćena ustavna autonomija i polako je lišavano svojih prava. Milošević je pokušao da opravda svoj program etničke diskriminacije albanske većine tvrdnjom da štiti srpsku manjinu od istrebljenja.

Srpski sistem sličan aparthejdu je naterao Albance da napuste svoje poslove i škole, uskraćena im je državna pomoć a podsticano je hapšenje i teška represija. Tokom prvih nekoliko godina sistematske diskriminacije, Albanci na Kosovu su praktikovali nenasilni otpor i razvili svoje paralelne institucije.² Sredinom 1990-ih rasprostranjena frustracija širom pokrajine dovela je do oružane pobune koju vodi Kosovska oslobodilačka vojska (OVK) koja se borila protiv srpskih snaga. Do kraja 1990-ih, brutalni napadi na albanske civile su privukli pažnju međunarodne zajednice i doveli do NATO intervencije koja je okončala sukobe.

Do NATO vojne intervencije je došlo 1999, i u tom periodu 1.4 milion Albanaca – od nešto manje od 2 miliona ukupnog broja stanovnika – je bilo raseljeno, pod prisilom srpskih snaga da napuste svoje domove i teritoriju.³ Iste srpske paravojne grupe koje su vodile kampanju etničkog čišćenja u Bosni, primoravale su Albance da napuste Kosovo, korišćenjem izopačenih tehnika, uključujući mučenje i seksualno nasilje.⁴ Oni su pljačkali i palili sela, uništavali letine, infrastrukturu i ubijali stoku. Posledice rata su procenjene na oko 13,000.⁵

Od završetka rata juna 1999.godine pa sve do proglašenja nezavisnosti 2008.godine, Kosovo je bilo pod upravom UN-a, i pod zaštitom NATO snaga. Dok je mali broj žrtava srpske nacionalnosti od 1998., povratak albanskih izbeglica juna 1999 je doveo do masovnog napuštanja Srba sa Kosova, od kojih su neki postali žrtve nasilnih napada i odmazde. Srbi koji su ostali su se okupili u enklavama. I 13 godina nakon završetka rata, regionalne tenzije

Za pojedince koji još uvek nisu dobili odgovore o sudbini njihovih najmilijih, prošlost je još uvek živa i neumoljiva noćna mora.

2 Paralelne institucije uključuju alternativnu zdravstvenu zaštitu i obrazovne structure, koje je uglavnom finansirala albanska dijaspora, kao i paralelni politički pokret koji je vodio Ibrahim Rugova i Demokratski savez Kosova (DSK).

3 Judah, Tim (2011). Kosovo: What Everyone Needs to Know. New York: Oxford University Press.

4 Human Rights Watch, Kosovo: Rape as a Weapon of "Ethnic Cleansing", 1 March 2000, D1203, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a87a0.html> [accessed 9 October 2012]

5 'Registar ljudskih gubitaka na Kosovu u periodu 1998-2000.' Izveštaj Fonda za Humanitarno pravo (2010), 12.

i epizode međuetničkog nasilja su među mnogim predmetima sudskih procesa sa kojima se Kosovo suočava.

Danas, teritorijalni status Kosova ostaje veoma kontraverzno pitanje u Jugoistočnoj Evropi. Dok albanska većina poziva na pravo samoopredeljenja, Srbi, insistiraju da imaju pravo na teritorijalni integritet, i tvrde da će Kosovo uvek biti „srce Srbije“.

Posleratna humanitarna intervencija

Tokom kosovske izbegličke krize, kao i neposredno posle sukoba, najugroženijim stanovnicima Kosova je obezbeđena humanitarna pomoć koja se sastojale od vode, hrane, skloništa, zaštite, medicinske brige i drugih sredstava za preživljavanje. Čak i nakon proglašenja nezavisnosti, Kosovo su nadzirale međunarodne organizacije kao što su Misija vladavine prava Evropske unije (EULEX), Međunarodna civilna kancelarija (MCK) i Misija na Kosovu Ujedinjenih nacija (UNMIK). Ove misije su dizajnirane kako bi obezbedile vladavinu prava i savetovala nove kosovske institucije tokom „tranzicionog“ perioda. Pored toga, međunarodne organizacije kao što je Međunarodni komitet Crvenog krsta (MKCK) su razvile humanitarne inicijative koje bi pomogle obnovi Kosova, gde je posebna pažnja posvećena zajednicama koje su najviše bile pogođene tokom sukoba.

Tokom poslednjih nekoliko godina Kosovo je svedok postepenog gašenja usluga kriznih intervencija. Medicinska podrška, projekti socijalne rehabilitacije i međunarodna pomoć su uveliko preusmerene u nova postkonfliktna i krizna područja. Iako je reagovanje u vanrednim situacijama nakon sukoba 1999. godine obezbedilo neposrednu pomoć žrtvama, mnogima od njih je pomoć i dalje neophodna u pogledu dugoročnog fizičkog i psihološkog uticaja nasilnog sukoba.

Žrtve

Dok agresivne tržišne reforme i nestabilno političko okruženje neosporno oblikuju živote naših učesnika, svrha našeg istraživanja je bilo analiziranje subjektivnih iskustava žrtava rata. Naš zadatak je bio da razumemo kako oni vide svoju poziciju u društvu i kako oni artikulišu svoje potrebe nakon sukoba i humanitarne intervencije.

“Žrtva” je termin koji se koristi za opisivanje učesnika naše studije. Uprkos našoj upotrebi ove etikete, mi smo svesni kontraverze u vezi sa ovim opisom, uključujući i kritike da „žrtva“ retorika negira individualnost. Jedna predložena politički korektna alternativa je „preživeli“. Naša odluka da koristimo reč „žrtva“ koja se odnosi na naše učesnike je dvojaka. Prvo, učesnici definišu sebe kao žrtve; to je lični i politički identitet koji ne ukazuje na nedostatak snage, već im omogućuje članstvo u zajednici žrtava koji dele slična iskustva i sa kojima se mogu ujediniti što im daje inspiraciju za dalje akcije i ciljeve. „Žrtva“ je takođe klasifikacija koju vlada Kosova koristi pri dodeljivanju beneficija.

Porodice žrtava su obuhvaćene *Zakonom 04/L-054 o statusu i pravima žrtava, invalida, veterana i članova Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava rata i njihovih porodica*. Ovaj zakon je zvanično stupio na snagu 15.januara 2012.godine. Prema ovom zakonu, porodice žrtava primaju 135 €/mesečno, u odnosu na porodice žrtava OVK koje primaju 385 €/mesečno. Ukoliko ima više preminulih članova iznos baze se povećava. Porodice žrtava i OVK veterani takođe imaju pravo i beneficije u pogledu zdravstvene zaštite. Porodice civilnih žrtava imaju pravo na osnovnu i sekundarnu zaštitu.⁶ Porodice OVK žrtava imaju pravo na osnovnu, sekundarnu i tercijalnu zdravstvenu zaštitu.⁷

II. Tranziciona pravda

Nakon Hladnog rata započeta je nova era globalizacije koja je zasnovana na otvorenosti i integracijama. Globalizacija, koja je imala značajan uticaj na tržište i komunikacijama, takođe je uticala i na međunarodne norme ljudskih prava. Tokom ove ere, bili smo svedoci porasta globalnog režima ljudskih prava, kolekciju organizacija, kretanja, diskursa i transnacionalnih aktera koji se bave promocijom ljudskih prava.⁸ Zamagljivanje granica i novih mreža komunikacije je pojačalo međunarodnu zabrinutost po pitanju ljudskih prava, istovremeno omogućavajući režimu ljudskih prava da uspešno nadzire i otklanja kršenje ljudskih prava širom sveta. Stvaranje nove globalne paradigme koja naglašava vrednosti prava, kao i rastuća dominacija međunarodnog režima ljudskih prava, je transformisala politiku i praksu kako na domaćem tako i na međunarodnom nivou.⁹ Bilo je to vreme kada se razvija tranziciona pravda kao grana pokreta ljudskih prava. Tokom 1990-ih, kao odgovor na sistematsko i široko rasprostranjeno kršenje ljudskih prava, tranziciona pravda pruža mogućnosti žrtvama iz nezapadnih društava da ostvare pravdu, istinu i priznanje.

Tranziciona pravda obuhvata niz mehanizama koji su namenjeni da rade zajedno kao holistički tretman traumatske prošlosti jednog društva, omogućavajući tranziciju ka stabilnoj demokratiji. U ove mehanizme spadaju krivično gonjenje, komisije za istinu, reparacija žrtava, reforma bezbednosti i sećanje i memorijalizacija.¹⁰

6 Na Kosovu, zdravstveni sistem je podeljen na osnovni, sekundarni i tercijalni. Osnovna zdravstvena zaštita obuhvata porodičnog lekara i lekara opšte prakse u Centrima porodične medicine i ambulantama. Sekundarna zdravstvena zaštita podrazumeva specijalistu u regionalnim bolnicama i većim gradovima na Kosovu. Tercijalna zdravstvena zaštita uključuje posebne usluge koje pružaju zdravstvene ustanove koje imaju ovlašćenje Ministarstva zdravlja, gde se sprovodi naučno istraživanje i post-diplomska specijalizacija obrazovanja.

7 Republika Kosovo (2011). *Zakon br.04/L-054 o statusu i pravima žrtava, invalida, veterana, članova oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava rata i njihovih porodica*. 8.decembar 2011

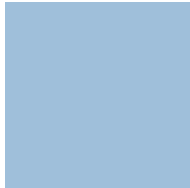
8 Brysk, Allison. (2002). *Globalization and Human Rights*. Berkeley, California: University of California Press

9 ibid

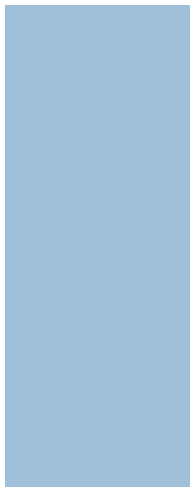
10 Zupan, Natascha. 2006. "Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia" in: Martina Fischer (ed.) *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton*. Münster: Lit Verlag.

135€

■ Porodične penzije za porodice civilnih žrtva i porodice nestalih civila

Razlika u porodičnim penzijama za civilne žrtve i žrtve OVK

358€

■ Porodične Penzije porodicama palih boraca u OVK i porodice nestalih OVK

U post-konfliktnom periodu, kosovske žrtve su ugrađene u okvir dizajna tranzicione pravde i implementacije. Međunarodni akteri, NVO i organizacije civilnog društva zahtevaju njihovo svedočenje i učešće, čak iako oni nameću projekte tranzicione pravde koji nisu u skladu, već i u suprotnosti sa njihovim individualnim brigama. Na Kosovu su mržnje koje su dovele do izbijanja rata ostale i u post-konfliktnom periodu. Zagovornici tranzicione pravde smatraju da nasleđe etničkog konflikta se može prevazići putem institucionalnih reformi, suđenjima za ratne zločine na međunarodnim i domaćim sudovima, reparacijama i komisijama za istinu.

Kada je nasilje u bivšoj Jugoslaviji 2001. godine završeno, bilo je mnogo pitanja koje je trebalo rešiti, međutim najosetljivije je bilo pitanje nestalih lica. Raseljenost, ratni zarobljenici i masovna ubistva civila dovelo je do situacije u kojoj je više od 6000 ljudi bilo u neizvesnoj situaciji nakon rata.¹¹ U trinaest godina koje su usledile mnogo nestalih je pronađeno u masovnim grobnicama širom Kosova i Srbije. Uprkos napretku koji je ostvaren na rešavanju pitanja nestalih lica, od 6024 osoba koje su porodice prijavile MKCK kao nestale u vezi sa događajima na Kodovu, 1775 je još uvek na spisku nestalih.¹² Rešenje ovog pitanja je od ključnog značaja za porodice nestalih kao i za narod Kosova u celini. Zato što je suočavanje sa prošlošću važna komponenta Sveobuhvatnog predloga za rešenje statusa Kosova, inicijativa tranzicione pravde, kao što je rešavanje sudbine nestalih postalo prioritet u planu rada kosovske vlade.¹³

Ostali ključni razvoji tranzicione pravde do kojih je došlo od 1999. uključuju odgovorne mere za kršenje ljudskih prava. Suđenje počinocima za teška kršenja ljudskih prava su u velikoj meri u rukama međunarodnih sudija i tužioca ili pod njihovim nadzorom, uglavnom od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Veća za ratne zločine u Okružnom sudu u Beogradu i sudovi na Kosovu. Ovi sudovi su pronašli članove srpske i albanske nacionalnosti odgovorne za ratne zločine.

Uprkos formalnim mehanizmima odgovornosti koji su kreirani da se bave ratnim zločinima u državama nasledicama bivše Jugoslavije, tranziciona pravda je ostala na marginama političkog i društvenog života na Kosovu. Potiskivanje prošlosti nije umanjilo etničke tenzije između Albanaca i Srba, niti je dovelo do mira i pravde za žrtve ratnih zločina i porodicama nestalih

11 Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo. 2001. "Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons. Croatian Medical Journal, 42(3): 271-275.

12 International Committee of the Red Cross. (2012, June 8). ICRC Resource Center. Retrieved October 16, 2012, from International Committee of the Red Cross: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2012/kosovo-news-2012-06-07.htm>

13 U okviru 'Ahtisarijevog predloga' Kosovska vlada i njeni građani su dužni da „unapređuju i u potpunosti poštuju proces pomirenja između zajednica i njihovih članova. Kosovo će uspostaviti sveobuhvatan i rodno sensitivan pristup za suočavanje sa prošlošću, koji će uključiti širok spektar inicijativa tranzicione pravde." Član 2.5 Sveobuhvatnog predloga za rešenje statusa Kosova (Priština: Kancelarija Specijalnog izaslanika Ujedinjenih nacija za Kosovo, 2007).

lica. Krivično gonjenje, je više nego signal za kraj tranzicione pravde, mora se posmatrati kao jedan deo multidimenzionalnog procesa koji holistički obuhvata široki obim kršenja ljudskih prava do kojih je došlo tokom rata.

III. Centar za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje

Kao lider tranzicione pravde na Kosovu, CIDO koristi pristup koji je fokusiran na žrtve i svim našim naporima u suočavanju sa prošlošću. Nakon našeg osnivanja 2010. godine, postali smo veoma angažovani u aktivnostima Koalicije za REKOM, regionalne grupe organizacija civilnog društva i pojedinaca koji podržavaju predlog za regionalnu komisiju za istinu. Kao član Regionalne koalicije REKOM-a na Kosovu, Centar je bio nadležan za organizovanje nacionalnih konsultacija sa nosiocima civilnog društva i udruženjima žrtava u svim oblastima zemlje. Kroz naše učešće u REKOM-u i drugim konsultacijama pod vođstvom CIDO-a, uspostavili smo jake veze sa porodicama žrtava i nestalih lica različitih etničkih i verskih pripadnosti. Tokom ovog procesa CIDO je pomogao do stvaranja kritičke debate o masovnim zločinima i kršenjima ljudskih prava u državama bivše Jugoslavije. Naš inkluzivni pristup uključio je prethodno marginalizovane grupe – žene, Srbe, Bošnjake, Rome, Egipćane i Aškalije – u diskusiju o prošlosti. U okruženju gde međunarodni akteri dominiraju scenom, CIDO se pojavio kao lokalni zastupnik žrtava rata.

Ono što smo iskoristili iz procesa konsultacija i naknadnih sastanaka sa žrtvama sukoba je bilo saznanje da su njihove potrebe veće i često konkretnije od onih potreba koje se rešavaju putem tradicionalnih mehanizama tranzicione pravde. Pravni okvir koji se najčešće koristi u tranzicionoj pravdi nas sprečava da razmišljamo o društveno-ekonomskim potrebama sukobom ugroženog stanovništva Kosova. CIDO je posvećen širem redefinisavanju pravde u koju će biti uključena društvena i ekonomska prava žrtava. Naše stručno osoblje je obučeno da se bavi kosovskim nasleđem kršenja ljudskih prava i rešavanjem potreba muškaraca i žena koji su pretrpeli najveće gubitke tokom sukoba.

Na osnovu razgovora sa žrtvama znamo da njihove potrebe variraju u zavisnosti od regiona i okolnosti. Mi takođe znamo da se mnogi njihovi problemi mogu rešiti praktičnim i pristupačnim merama.

Tokom jedne posete selu Velika Kruša prošle godine, razgovarali smo sa grupom žena koje su napravile zemljoradničku zadrugu nakon smrti i nestanka skoro svih muškaraca u njihovom selu. Njihova dostignuća u periodu nakon neizmerne tragedije su izuzetna i mogu se pripisati odlučnosti lokalnih liderki kao što su Kimete Hoti, kao i ključne podrške koju u ovom slučaju pruža USAID i drugi donatori, koja im obezbeđuje savremene mašine za pravljenje čuvenog ajvara, i ljutenice od crvene paprike. Na žalost, mašineriju koju su nedavno dobile je nedovoljno iskorištena zbog čestih nestanaka struje na selu. Generator košta 5,000 € (koji one nisu mogle da

1	Porodice sa jednom poginulom članu	
2	Porodice sa dvoje poginulih članova	
3	Porodice sa troje poginulih članova	
4	Porodice sa dvoje poginulih članova	
5	Porodice sa dvoje poginulih članova	

Svota mesečne penzije koju jedna porodica prima od ukupnog broja poginulih članova

■ 358.50€
■ 135.00€

■ 428.70€
■ 162.00€

■ 463.80€
■ 175.00€

■ 498.90€
■ 189.00€

■ 534.00€
■ 202.50€

■ Porodične
Penzije porodicama
palih boraca u OVK
i porodice nestalih
OVK

■ Porodične
penzije za porodice
civilnih žrtva i
porodice nestalih
civila

priušte) bi omogućio napajanje struje njihovim mašinama kada nema struje i bio bi održiv doprinos njihovoj zadruzi.

Ovaj primer, kao i mnoge anegdote koje smo sakupili, pružaju uvid u brige i potrebe žrtava sukoba na Kosovu. Da bi smo dobili sveobuhvatni uvid i razumevanje u njihove potrebe, osetili smo da je neophodna dublja procena. Istraživanje iskustava onih koji su bili blizu sukoba, uključujući veterane, udruženje žena i etničkih manjina, omogućava nam da otvoreno razgovaramo sa stanovništvom i pruža nam mogućnosti za dizajniranje intervencija koje podržavaju socijalna i ekonomska prava kosovskih žrtava sukoba.

Ovaj izveštaj, koji sintetizuje rezultate našeg istraživanja, ima za cilj da uspostavi veze između žrtava i pružaozima usluga. Mi znamo iz naših pozicija kao zastupnika za ljudska prava da su potrebe sukobom ugroženog kosovskog stanovništva nedovoljno zastupljene. Stvaranjem mogućnosti koje im omogućavaju da slobodno govore i iskreno možemo ispitati neke od problema sa kojima se ugroženi građani Kosova suočavaju i počnu da rade na ispunjavanju svojih prava.

IV. Metodologija

Osoblje CIDO-a uz učešće lidera udruženja žrtava i predstavnika civilnog društva su napravili ovu studiju procene potreba. Iako se ovaj izveštaj prvenstveno oslanja na šest meseci koliko je trajao naš projekat, naša metodologija i nalazi su obogaćeni brojnim konsultacijama, konferencijama, intervjuima i godinama terenskog istraživanja koje je sprovodio projektni tim CIDO-a. Pretpostavka za ovaj projekat, i ono što je srž misije naše organizacije, jeste shvatanje da žrtve moraju biti uključene u razgovorima o njihovim pravima.

Prikupljanje podataka

Osnovni podaci koje koristimo za ovu analizu su 11 fokus grupa i 5 intervju. Pored toga, napravili smo brojne intervjuje sa predstavnicima centralnih i lokalnih institucija koje se bave socijalnom podrškom, obrazovanjem i finansijama. CIDO je prikupio ove podatke na Kosovu od maja 2012. do septembra 2012. Ukupno smo razgovarali sa 124 žrtava iz svih regija na Kosovu. Pored snimanja intervjuja i fokus grupa, i moderatora su takođe beležili svoja zapažanja na terenu tokom trajanja projekta.

Fokus grupe

Većina fokus grupa su sprovedene na albanskom jeziku uz profesionalno vođenje moderatora, dva člana istraživačkog osoblja CIDO-a. Izvršna direktorka CIDO-a, Nora Ahmetaj, je vodila dve fokus grupe na srpskom jeziku. Učesnici grupe su identifikovani uz pomoć predstavnika udruženja žrtava. Sledeći lideri udruženja žrtava su bili instrument u podsticanju

podrške zajednice za projekat i regrutovanje pojedinaca koji su bili voljni da razgovaraju o svojim potrebama u grupnom okruženju: Avni Melenica, Fahrije Hoti, Kimete Hoti, Bajram Čerkinaj, Fljora Salihu, Murat Musliu, Tahire Gaši, Šefčet Sulejmani, Tanja Kolašinac i Adem Lušaj. Muharem Džemajli, direktor udruženja ratnih veterana u Prištini, je velikodušno pomogao u organizovanju naše fokus grupe sa veteranima.

Svaka fokus grupa u proseku sastavljena od 12 lica. Ukupno je 119 lica učestvovalo u našim fokus grupama koje su sprovedene u periodu od maja do septembra 2012. Sastanci su trajali oko 90 minuta i održavani su u intimnim i nepretećim sredinama.

Napravljeni su opuštene parametri a teme o kojima se diskutovalo su unapred određene tokom priprema za fokus grupe. Međutim, neformalna struktura svakog sastanka omogućila je učesnicima da uvedu nove teme za diskusiju. Dok su moderatori pomagali dijalog i otkrivali osećanja i shvatanja učesnika, njihova glavna odgovornost je bila da posmatraju grupnu dinamiku, da slušaju i beleže.

Sve fokus grupe su snimljene i moderatori su napravili transkript uz saglasnost učesnika. S obzirom na osetljivu prirodu studije, nismo obelodanili imena učesnika.

Intervjui

U kombinaciji sa polustrukturisanim fokus grupama, naš tim je takođe sproveo intervju sa pojedincima iz različitih opština širom Kosova. Mi smo se okrenuli akterima koji su bili direktno uključeni u aktivnosti tranzicione pravde, bilo kao učesnici u sudovima istine ili kao zabrinuti građani koji bez dlake na jeziku govore o sudbini nestalih lica na Kosovu. Intervjuisanjem stanovništva, bili smo u mogućnosti da vidimo kako pol, klasa i starost oblikuju lična iskustva kosovskih žrtava.

Svaki intervju je trajao oko 60 minuta i sproveden je u bezbednom i ugodnom okruženju. Sve intervjuje, istraživači CIDO-a koji su vodili intervjuje su uz saglasnost ispitanika snimali i transkribovali.

Uzorkovanje

Okvir za uzorkovanje koji je korišten u ovom projektu je pokrio sve oblasti Kosova. Geografski izbor je napravljen na osnovu podataka o devet opština koje su najviše bile pogođene sukobom tokom 1999. Sve fokus grupe su strukturisane geografski, sa izuzetkom veterana. Na osnovu preporuka predstavnika zajednica, neke grupe su organizovane na nivou opština, kao i na nivou rodne i etničke pripadnosti. Većina grupa su činili Albanci, jer oni predstavljaju većinsko etničku grupaciju na Kosovu, kao i grupaciju koja je najviše stradala. U Orahovcu i Klini organizovane su grupe sa srpskim i romskim učesnicima.

Ukupno, 124 pojedinaca je razgovaralo sa nama tokom pet meseci intervjuisanja i fokus grupa. Ovo raznoliko uzorkovanje je obuhvatilo i

Mnoge porodice u našoj studiji su raspravljale o visokim dugovima koji su napravili tokom obnove svojih života, dug koji mnogi još uvek imaju poteškoća da isplate.

muškarce i žene starosti od 18–82 godine. Od tog broja 88% su bili Albanci, 8% Srbi i 4% Romi i Aškalije. Prosečna starost učesnika je 46 godina. Sve učesnike je prethodno kategorisala vlada u skladu sa njihovim statusom. Status se odnosi na beneficije koje vlada obezbeđuje za žrtve i koje oni mogu da primaju. Moguće kategorije su: porodice civilnih žrtava, porodice veterana ubijenih u borbi (pripadnici OVK), porodice ranjenih civila (civilni invalidi), ranjeni veterani, veterani i porodice nestalih lica.

Sastav fokus grupa

OPŠTINA	BROJ UČESNIKA	STAROST	POLNA PRIPADNOST	NACIONALNA PRIPADNOST	STATUS
Dečani	12	-	-	Albanska	■ ■
Uroševac	9	-	-	Albanska	■ ● ▲ ●
Klina (1)	12	-	-	Albanska	■
Klina (2)	12	24-82	9 muškaraca/3 žene	Srbi i Romi	■ ●
Mitrovica	12	19-74	12 muškaraca	Albanska	■ ●
Pristina *	14	41-57	14 muškaraca	Albanska	● ▲
Orahovac (1)	4	26-65	1 muškaraca/3 žene	Srbi i Romi	■ ●
Orahovac (2)	8	38-50	8 žene	Albanska	■ ●
Srbica (1)	12	36-53	12 žene	Albanska	■ ● ▲ ■
Srbica (2)	12	-	12 muškaraca	Albanska	■ ● ▲ ■
Vučitrn	12			Albanska	■ ●

■ PORODICE CIVILNIH ŽRTAVA

● NESTALE OSOBE

▲ RANJENI VETERANI

■ RANJENI CIVILI

● VETERANI

▲ PORODICE NESTALIH OVK

V. Potrebe kosovskih žrtava

Ekonomska stabilnost

“Nakon rata naše porodice su imale velike poteškoće u rehabilitaciji. Njihove kuće su uništene; a mi smo se odmah organizovali u udruženja za pomoć ovim porodicama (porodicama žrtava) u hrani. Sada su mnogi od njih nezaposleni, a njihova deca idu u školu. Kako da oni izdržavaju svoju decu? Kako da ih vaspitavaju? Čime? Ovo vodi do frustracija, nervoze, problema, samoubistava... Sve ovo se dešava zbog nedostatka lečenja [i] rehabilitacije”¹⁴

Ekonomska nesigurnost je životna činjenica za većinu stanovnika Kosova. Siromaštvo ne samo da utiče na žrtve sukoba, iako odsustvo hranitelja, gubitak imovine i hronični zdravstveni problemi zadobijeni tokom sukoba su uobičajeni detalji u životima učesnika nešeg projekta. Svi ovi faktori, u kombinaciji sa nefunkcionalnom privredom i rekordnom nezaposlenošću, čine siromaštvo centralnim problemom za sve ispitanike i učesnike fokus grupa.

Dubina i oštrina ekonomske krize na Kosovu je imala izuzetno negativan uticaj na najugroženije građane. Kao i druge zemlje pogođene ekonomskom krizom, Kosovo se suočava sa izuzetno visokom stopom nezaposlenosti. Danas je najsiromašnija država u Evropi, sa procenjenom stopom nezaposlenosti od 45.3%.¹⁵ Za one koje se još uvek bave posledicama rata, dodatno finansijsko opterećenje i nemogućnost da nađu posao čini budućnost posebno teškom.

Kao žrtve po Zakonu 04/L-054 (*o statusu i pravima žrtava, invalida, veterana, članova OVK, civilnih žrtava i njihovih porodica*), učesnici primaju malu finansijsku pomoć od vlade svakog meseca. Iznos finansijske pomoći varira, zavisno od toga kako je vlada klasifikovala žrtvu. Domaćinstva sa OVK *invalidima*, ili *žrtve* primaju 385 € mesečno. Domaćinstva koja su izgubila člana porodice, koji je civilna žrtva mesečno dobijaju po 135 €.

Ono što smo čuli od većine ispitanika je da ovaj oblik državne pomoći nije dovoljan i mali je da ublaži finansijski teret velikih domaćinstava. Prosečna veličina porodice sa kojima smo razgovarali iznosi 5.7 članova. U mestima kao što je Mitrovica, Đakovica i Srbica, učesnici su primetili da državna pomoć jedva pokriva osnovne troškove odeće. Čovek iz Đakovice nam je rekao „ne možete da izivate od 135 evra koje dobijate od države“. S obzirom da se troškovi življenja povećavaju svake godine, državna penzija je sve manja i manja.

“Borba za opstanak je očigledno teža od borbe koju smo vodili tokom rata 1999.”¹⁶

¹⁴ Sestra palog borca OVK, Srbica.

¹⁵ Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy. In 2012 World Factbook.[Online Database] retrieved 10 August 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>

¹⁶ Učesnik fokus grupe Velika Kruša

Nisu se svi žalili na državnu pomoć. Za neke učesnike na najnižem društveno-ekonomskom nivou, država ih je izneverila, ne zbog malih penzija, već zbog toga što veruju da je vlada uradila malo ili ništa da poboljša stopu zaposlenosti u zemlji. Postojanje tradicionalnih rodni grupa u mnogim delovima Kosova, dovelo je do većeg nerazumevanja i ponižavanja među muškim ispitanicima kada nisu mogli da pronađu posao. Frustracija zbog nezaposlenosti je veoma vidljiva među veteranima „Imam 52 godine i nisam zaposlen“, izjavio je jedan čovek koji traži posao, kao i osećaj misije i svrhe. Mogućnosti za zapošljavanje su važne za muškarce kako bi oni mogli finansijski da izdržavaju porodice, ali čak i oni koji su radili i primali najniže plate rekli su da su srećni jer im rad daje osećaj samopoštovanja.

■ **“Ne želim nikoga da molim za novac. Hoću posao!”¹⁷**

U mnogim razgovorima sa žrtvama nije iznenađujuće da se otkrije da je ekonomska bezbednost vrlo često povezana sa čašću i dostojanstvom. Fokus grupe su razgovarale o načinu na koji ih je siromaštvo dovelo da se oslone na članove porodice i rođake u pogledu finansijske pomoći. Ovo nije neuobičajena praksa na Kosovu, gde prihodi od članova porodica koji žive u inostranstvu u državama kao što su Nemačka ili Švajcarska čine oko 10% ukupnog BDP-a.¹⁸ Za nekoliko učesnika ove studije, dugotrajna zavisnost od podrške članova porodice radi opstanka je sraman.

Na ekonomsku situaciju se ne žale samo nezaposleni, već i preduzetnici koji smatraju da Kosovo ne pruža prijateljsko poslovno okruženje koje pogoduje u procesu stvaranja profita. Za žene koje rade u zemljoradničkoj zadruzi u Velikoj Kruša, visoke kamatne stope na kredite u kombinaciji sa previsokim cenama goriva i niskim tržišnim cenama poljoprivrednih proizvoda često znači veće gubitke nego dobit.

Ispitanici jedne fokus grupe su otkrili da je njihova ekonomska nevolja vezana za bezbednosnu situaciju u Mitrovici. Neki od njih su pobešli iz severnog dela opštine nakon rata i danas se smatraju izbeglicama. Nekada su imali svoje kuće, a danas su primorani da deo svojih prihoda ili finansijskih sredstava koju dobijaju od rođaka iz inostranstva izdvajaju na zakupninu. Nisu svi ispitanici imali mogućnosti da napuste Mitrovicu i odu u bezbednije okruženje. Beni,¹⁹ jedan od učesnika naše fokus grupe trenutno živi u Severnoj Mitrovici, u susjedstvu gde je Aprila 2012 došlo do eksplozije što je dovelo do smrti jednog čoveka. Iako, zbog njegove lične bezbednosti on bi radije da se preseli, ali siromašni i nezaposleni ne mogu da priušte da napuste stan sa niskom zakupninom.

Post-konfliktna rekonstrukcija i dalje traje za sve one širom zemlje. Uz pomoć međunarodnih humanitarnih agencija, porodice su bile u mogućnosti

17 Učesnici fokus grupe, Vučitrn.

18 Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy. In 2012 World Factbook.[Online Database] retrieved 10 August 2012: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>>

19 Imena su promenjena kako bi se zaštitio identitet naših učesnika.

da ponovo izgrade svoje kuće i obnove uništeni tokom rata stočni fond. Uprkos ovoj pomoći, rekonstrukcija njihovih života od dna do vrha je skup poduhvat. U okruzima kao što je Đakovica ili Peć, gde su cela sela spaljena do temelja od strane srpskih snaga, ekonomski gubici su bili zapanjujući. Mnoge porodice u našoj studiji su raspravljale o visokim dugovima koji su napravili tokom obnove svojih života, dug koji mnogi još uvek imaju poteškoća da isplate.

U Mitrovici, ispitanici se oslanjaju na opštinsko rukovodstvo u pogledu zapošljavanja. Takođe smo čuli nekoliko puta o neuspehu vlade da obezbedi adekvatnu finansijsku pomoć. Penzije se smatraju suviše niskim, a činjenica da je vlada obezbedila 2.6 puta veću finansijsku pomoć OVK domaćinstvima mnogi ispitanici u civilnim domaćinstvima smatraju nepravednim.

Vlasnici preduzeća takođe se oslanjaju na opštinsko rukovodstvo u pogledu stvaranja poslovnog okruženja. Oni veruju da vlada može biti ključ u ekonomskom oporavku Kosova nudeći subvencije u sirovinama koje se koriste u poljoprivredi, smanjenje poreza na gorivo za poljoprivrednu proizvodnju, i niže kamatne stope na kredite. Oni priznaju da su dobijali pomoć nakon rata, koja im je omogućila da pokrenu svoje farme i počnu od nule. Međutim, oni insistiraju da u cilju nastavka rada, vlada treba pružiti dodatnu podršku, koja bi trebala da podstakne okruženje u kome mala poljoprivredna preduzeća mogu da napreduju.

“Nikada se ne može reći da je dovoljno urađeno, s obzirom na gubitak porodice, a naročito praznine koje su nastale u životima njihove dece. Treba brinuti o toj deci. Savetovanje, materijalna dobra... Ili barem malo poštovanja.”²⁰

Kada je reč o ekonomskim potrebama, učesnici u istraživanju artikulišu ono što oni ne mogu da priušte. Gotovo uvek uključuju zdravstvene troškove i troškove brige za decu. Ono što smo otkrili tokom ovih razgovora da i 13 godina posle završetka nasilja, sukob i dalje ima negativan uticaj na ekonomske živote naših ispitanika na brojne zabrinjavajuće načine.

Zdravstvene potrebe

Iako nismo imali detaljne diskusije o specifičnostima zdravstvenih problema učesnika, oni su bili u isticanju stresa u okruženju kao najštetnije posledice po njihovo mentalno i fizičko zdravlje. Učesnici pate od raznih bolesti, uključujući visoki krvni pritisak, rak i emfizem. Pored toga što sami pate od nekih bolesti, mnoge žene sa kojima smo razgovarali su bili negovateljice starijih roditelja i rođaka. One su bile odgovorne za i zadužene da učine da njihovi članovi porodica dobiju odgovarajuću medicinsku negu, i u mnogim slučajevima pokriju troškove lečenja iz svog džepa.

Prema Zakonu 04/L-054, žrtve imaju pravo na besplatno osnovnu i sekundarnu zdravstvenu zaštitu a veterani i na tercijalnu zdravstvenu zaštitu.

²⁰ Učesnik fokus grupe, Klina.

Ova državna pomoć, u saradnji sa medicinskom podrškom međunarodnih agencija je od vitalnog značaja za mnoge učesnike koji inače ne bi bili u stanju da priušte da plate visoke troškove zdravstvene zaštite. Uprkos ovoj zaštitnoj mreži države, učesnici su se žalili na politiku nedoslednosti i da su mnogi doktori odbijali da priznaju članske karte žrtava kao oslobodjenje od plaćanja. Oni su tvrdili da imaju velike predrasude prema civilnim žrtvama u korist onih koji su dolazili iz porodice koje su imale OVK žrtve.

Žalbe se takođe odnose na kvalitet zdravstvene zaštite, koju učesnici dobijaju. Jedan ispitanik nam je rekao da ga je hirurg obavestio da mora da donese svoje lekove pre nego što izvrši operaciju. Ostale priče koje smo čuli nagovestile su korupciju među zdravstvenim radnicima, od kojih neki navodno traže mito kako bi „obezbedili odgovarajući tretman”.²¹

“Medicinsko snimanje je najveći problem u zdravstvu za ratne invalide; ovo je od suštinskog značaja kada proveravamo naše zdravstveno stanje. Ponekada moramo da čekamo po četiri, pet sati za samo jedno snimanje. Čak i posle toga, često nam doktori govore da postoji neki problem sa snimanjem i da je snimak neupotrebljiv”²²

Izveštaji koje smo dobili od žrtava o njihovoj zdravstvenoj zaštiti su u nivou sa 2010. osnovom kliničke i funkcionalne procene o zdravlju onih koji su preživeli rat u Severnom Kosovu.²³ Procena, koja je obuhvatala intervjuje i fizičke preglede, je tražila informacije o izloženosti traumama, emotivnom blagostanju, fizičkim povredama i intenzitetu i učestalosti bola. Ono što je otkriveno je da ono što im je nanosilo fizičku i mentalnu bol od koje su patili tokom rata ima trajne efekte i nastavilo je da im nanosi bol i nelagodnost i 10 godina nakon okončanja sukoba. Preko 90% učesnika studije je izvestilo „o stalnom ili povremenom bolu u prethodne dve nedelje.”²⁴ Studija je povezala neke od njihovih kliničkih problema sa smanjenim nivoom fizičke spremnosti, izazvane nezaposlenošću²⁵ i niskim nivoom obrazovanja. U našoj studiji smo otkrili da se zdravstveni rizici za žrtve pogoršavaju usled ekonomske nesigurnosti.

Pored osnovne medicinske nege koju učesnici dobijaju od osnovnih lekara, mnogi su govorili o potrebi za specijalizovanom zaštitom koje se odnosi direktno na njihove psihološke potrebe. U periodu posle sukoba, Crveni krst i druge međunarodne organizacije su obezbeđivale psihološku podršku ljudima koji su bili izloženi traumama.

Trinaest godina nakon sukoba nivo emocionalnog stresa je prijavljen posebno među žrtvama koje su imale rođake koji su još uvek među

21 Učesnik fokus grupe Orahovac

22 Učesnik fokus grupe Srbica.

23 Wang, Shr-Jie, Sebahte Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. “Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population.” *Conflict and Health*: 4:16.

24 Ibid, 1

25 Samo 10% učesnika studije je zapošljeno.

nestalim. Mnogi su izrazili nemogućnost da zatvore poglavlje kada još uvek ne znaju gde su njihovi rođaci. U selu Pobrđe, nadomak Dečana, 54-godišnji muškarac je pričao o patnji koja okružuje njegovu nesigurnost: “Kada se desi saobraćajna nesreća, i nastradali bude zadržan u mrtvačnici duže od dva dana, svi poludimo. Šta je sa trinaest godina koliko mi čekamo?” S druge strane, oni koji su otkrili sudbinu svojih nestalih su pokazali manje znake emocionalnog poremećaja. Jedna žena je rekla da je osetila olakšanje nakon što su joj predati ostaci nestalog supruga: „Osetila sam kao da sam bila oslobođena nekog teškog tereta, sada kada je pronašen“.

Mali broj učesnika je pomenuo veći pristup tradicionalnim psihoanalizama i psihotropnim lekovima koji pomognu pojedincima koji boluju od teške depresije, kliničke depresije i drugih psihičkih poremećaja. Prema žrtvama, ove usluge, njihovo trenutno zdravstveno osiguranje ne pokriva. Dok fokus grupe nisu vodili moderatori koji bi mogli da klinički procene mentalno stanje učesnika, njihova procena je da su depresija i izolacija zajedničke teme u svakodnevnom životu. Za jednog muškarca u Mitrovici, emotivne traume koje su ostale iz rata ne dozvoljavaju mu da se poveže sa spoljnim svetom: „Ja sam ostao izolovan. Bilo da sam u kući ili sa svojim prijateljima. Na venčanju moje sestre!“

Ostali učesnici koji su izrazili zabrinutost o njihovom emotivnom blagostanju, i njihovih porodica veruju da bi ove potrebe trebalo obuhvatiti uz pomoć porodice i zajednice. Mnogi pojedinci ne osećaju da im je potrebna klinička pomoć kako bi se izborili sa svojim problemima; razgovori sa ljudima koji su imali slična iskustva su se pokazala terapeutski.

Sukob je emotivno ozledio sve učesnike naše studije. Kontinuirano nasilje i etničke tenzije koje su se dogodile nakon sukoba, u mnogim slučajevima su ometale proces zatvaranja. U Mitrovici, članovi grupe nisu bili u mogućnosti da se osećaju sigurnim u svojoj zajednici. Granične tenzije do kojih je došlo u leto 2011. su samo pojačale njihove strahove i vratile traumatsko sećanje na nasilje i raseľjavanje.

Najviše alarmantnih razgovora o psihološkom zdravlju naših učesnika došlo je tokom rada u fokus grupama sa veteranima. Tokom 90-minutne diskusije ispitanici su opisali svoje oštećeno mentalno zdravlje i zdravlje njihovih kolega veterana. Dugotrajna trauma rata se akutno oseća kod nekih članova grupe koji veruju da pate od post-traumatskog stresnog poremećaja (PTSD). Sammoubistvo je tema koja je trajala 75 minuta. Jedan veteran je rekao grupi o nedavnom slučaju samoubistva u njegovom kraju koje se dogodilo kada je veteran nije uspeo da vrati veliki zajam nakon neuspelog pokušaja da započne sopstveni biznis. Za mnoge, postleratna trauma je postala još gora zbog očajne ekonomske klime.

Pravda, priznanje, i istina će delimično pomoći u procesu lečenja, ali što je još važnije za većinu naših učesnika je da njihova deca i unuci imaju mogućnosti koje su njima bile uskraćene.

Pravda

Mi smo počeli sa pitanjima koja se odnose na osnovne potrebe učesnika naše fokus grupe. Mi smo ih pitali: kako se snalazite u svakodnevnom životu

13 godina nakon rata? Ekonomija je bila među najrelevantnijim temama koja se odnosila na njihov svakodnevni život. Ovo pitanje je dovelo do rasprave o zdravlju, obrazovanju, politici i dostojanstvu. Nezaposlenost i ekonomska oskudica su bile jedinstvene teme kojim su se bavile sve fokus grupe. Još jedna važna karakteristika svih učesnika je bila žrtva. Ovaj identitet je najjači zajednički imenilac svih učesnika naše studije. U svakoj grupi bilo je pojedinaca koji su razgovarali sa nama jer su oni bili među onima koji su preživeli nezamislive tragedije tokom sukoba. Ovo zajedništvo je na kraju dovelo da se većina naših razgovora završavala na tri pitanja tranzicione pravde na kojima je CIDO radio u poslednjih nekoliko godina: istina, pravda i priznanje.

Uprkos merama koje su preduzete do sada u pogledu krivičnog gonjenja počinioca, da se podrže prava žrtava, razumevanja događaja iz prošlosti, ostaje smušeno kolektivno sećanje na Balkanu. Odluka da se suzbiju istorijske istine u korist regionalne stabilnosti se smatra pogrešnim načinom za kretanje napred i u isto vreme uskrađen je pristup pravdi za mnoge učesnike naše studije.

Šta čini pravda se razlikuje od osobe do osobe. Suđenja, komisije za istinu, reparacije i kazne su postala sporna pitanja debate u fokus grupama. Ipak, uprkos različitim okvirima moralnosti, naši učesnici su se složili da neodgovoreni detalji o sudbini nestalih lica na Kosovu je nepobitna nepravda koja je uzela ozbiljan danak u svim zajednicama i u regionalnim odnosima.

Za pojedince koji još uvek nisu dobili odgovore o sudbini njihovih najmilijih, prošlost je još uvek živa i neumoljiva noćna mora. Otkrivanje gde su tela sahranjena je postao centralni prioritet u životima učesnika čiji su rođaci „nestali. Ovo je najočiglednije kod majki koje su kanalisale svoju tugu i očaj u političke akcije. Za ove žene, pravda je sinonim za otkrivanje sudbine o nestalim. „Normalan“ život je bio odložen na više od jedne decenije dok su one marširale centrom Prištine, sortirajući ostatke ekshumiranih grobova i vršeći pritisak na UNMIK, KFOR, kosovski i srpsku vladu, Međunarodni komitet Crvenog krsta i EULEX da nastave potragu.

“Mi nikada ne možemo biti sigurni da možda ne stojimo na kostima naših voljenih dok hodamo selom. Mi samo tražimo od kosovske države da reši sudbinu naših voljenih i zatvori 13 godina stare rane, pronalazhenjem posmrtnih ostataka naših članova porodice.”²⁶

Većina učesnika opisuje svoju motivaciju da pronađu nestale kao ličnu potrebu da se napravi zatvaranje do kog može doći samo kada se prođe kroz ritual sahranjivanja. U Dečanima, čovek nam je rekao,

“Ja se nikada neću smiriti dok ne nađem ostatke mog sina. Ja znam kako je to... Sin moje sestre je pronađen mrtav, i moja sestra je obavila sve kako treba. Dok u mom slučaju, ne znam... Možda kada sam u mom

26 Učesnik fokus grupe, Dečani.

dvorištu, gazim po njegovim kostima, nesvesno. Jedina stvar koja će me smiriti je pronalaženje kostiju mog voljenog, i odgovornost osobe koja ga je ubila. Siguran sam da to lice nije dobilo zasluženu kaznu, jer postoje drugi koji ih štite.”

Nije prihvaćeno univerzalno mišljenje da su nestali sahranjeni u neotkrivenim masovnim grobnicama. U nekoliko fokus grupa postoji uzdržan osećaj nade da će jednog dana nestali biti nađeni i živi. Postoje glasine da su muškarci i žene koje su nestali tokom 90-ih nalaze u srpskim zatvorima. U jednoj fokus grupi, žena je tražila da se ostali učesnici uzdrže kada govore o nestalima kao ubijenim: *“Molim vas, ne govorite o njima kao da su mrtvi.”*

U velikoj Kruši, žena je ispričala priču o tome kako su njih četvoro hrabro prešli granicu sa Srbijom na putu za zatvor u Požarevcu dve godine nakon rata. Putovanjem iz „sela bez muškaraca“, ove žene su se nadale da će pronaći svoje muževe i sinove, koji su bili među ljudima koji su nestali iz njihovog sela tokom rata. Kada su stigle u zatvor, iznenađeni čuvar ih je uverio da nema zatvorenika iz Velike Kruše u Požarevcu.

Žene su se smejale kada su revidirale dosadašnje pokušaje da pronađu pripadnike svoje zajednice koji su nestali. One se bezazleno šale na račun jedne žene koja je ponela odeću za svog muža, pretpostavljajući da će mu biti potrebna kada ga bude pronašla u Požarevcu. S jedne strane, kako je vreme teklo, žene iz Velike Kruše su se suočile sa ciničnom i surovom realnošću: njihovi muževi i sinovi nisu više među živima, a njihovi napori da ih pronađu bili su u najboljem slučaju naivni. S druge strane, lakoća s kojom su one pričale o uspomenu i svojim poduhvatima znači da se one suočavaju sa prošlošću. Tokom poslednjih trinaest godina one su pokazale da poseduju snagu da izdrže i postignu uspeh, čak i nakon neizrečivih gubitaka. Iako su istakle praktično razmatranje, one nikada nisu prestale da traže pravdu, niti su izgubile nadu. Jedna žena je svoju potragu opisala kao „sklonost duše da razmišlja o onom što želi.”

Pored ekshumacija masovnih grobnica i pronalaženje tela nestalih, pravda za naše učesnike se može postići kažnjavanjem ratnih zločinaca. Neke žrtve sa kojima smo razgovarali su patile jer nisu znali gde su sahranjena njihova deca, zašto su ubijena i ko je to učinio. Drugi su patili jer je učinjena nepravda, jer se zna ko su izvršio i povodom toga ništa nije učinjeno.

U Klini i Dečanima, učesnici su govorili o životu sa susedima koji znaju ko su počinio zločina tokom rata. Jedan ispitanik je postavio pitanje kome verovati: *“kada neko ko je počinio nešto loše nije kažnjen, već naprotiv, slobodniji je od mene, i šeta ponosnije nego ja, kome da verujem? Institucijama?”* U drugim okruzima porodice žrtava su izvršile pritisak na institucije da uhapsu počinioce ratnih zločina i tražile su da budu procesuirani. Oni su opisali svoje napore kao uzaludne i obeshrabrujuće:

“Mi smo pokušali mnogo šta, da saznamo ko ih je ubio, ko nam je to uradio. To je dobro poznato, svi to znaju. Čak sam počinioce prijavio policiji mnogo puta. Rekao sam im Zoran je tamo, živi u Rožaju [Crna Gora] sa svim svojim srpskim saradnicima.”²⁷

“Postoje svedoci masakra u selu Beleg, i oni znaju gde je krivac. Danas on živi slobodno i zabavlja se, dok država Kosovo ne čini ništa da to promeni...Ja ne vidim da je jedan kriminalac dobio zasluženu kaznu...”

Oni sa kojima smo razgovarali nisu bili previše zabrinuti oko toga kakva je kazna i ko će je izvršiti; odgovarajuće zakonske mere mogu izvršiti lokalni, srpski ili međunarodni sudovi. Ono što je važno je javno priznavanje zločina koji su počinjeni nad njihovim porodicama, kao i mogućnost da se na suđenjima otkriju tela nestalih.

Srbi, sa kojima smo razgovarali su imali iste zahteve kao i Albanci kada je u pitanju pravda i istina. Međutim, oni smatraju da Albanci u velikoj meri podrivaju njihovu patnju. Za neke Srbe, zločin je počinjen nad njihovim porodicama nakon sukoba 1999. To ih isključuje iz zakona o primanju državnih penzija za „žrtve“ ili formalnog priznanja na koje oni imaju pravo. Često dolazi do tenzija kada se raspravlja o vremenskom okviru sukoba i ko se tehnički smatra „žrtvom“.

Romi, Aškalije i Egipćani ponavljaju slične žalbe. Opštinski službenik i zastupnik Roma, Aškalija i Egipćana u opštini Klina, je bio razočaran činjenicom da se o potrebama žrtava kosovskih manjina razgovara prvi put za trinaest godina nakon rata. Prema njemu,

“Bilo bi bolje da su se ove informacije kao i fokus grupe u kojima se ističu potrebe porodica žrtava rata i nestalih lica odigrale mnogo ranije. Ovo je prvi put da nas posećujete i pitate o konkretnim problemima i pitanjima. Mi smo veoma razočarani kancelarijom Premijera. Ne čine ništa u pogledu manjina. Oni više briju o albanskim nestalim licima.”

Za Albance koji se bore da ponovo izgrade svoj život nakon rata, usmeravanje novca u povratak Srba na Kosovo je viđeno kao velika nepravda. Jedan učesnik, rođak nestale osobe je izjavio:

“Dok Albanci nemaju dovoljno novca za izdržavanje svojih porodica, vlada finansira neprijatelje koji nas je ubijao, umesto da pruži podršku deci koja su ostala bez roditelja. Srbi se često pozivaju na sastanke u opštini, a opština ne nalazi vremena da poseti neku od porodice žrtava čak ni jednom godišnje, da ih pita kako su, kakva je njihova finansijska situacija.”

Za veterane OVK, nepravda se oseća posle sukoba, kada su se borili da se reintegrišu u društvo i osećali su se zapostavljeno od strane države i međunarodnih institucija. Širom Kosova bezbrojni spomenici i patriotski izrazi pokazuju zahvalnost za OVK. U očima mnogih Albanaca, oni su heroji koji su pomogli da se sruši brutalan režim Miloševića i dobije

27 Učesnik fokus grupe, Orahovac.

nezavisnost zemlje. Ipak, prema veteranima sa kojima smo razgovarali, međunarodne organizacije koje su bile prisutne na Kosovu su pokušale da diskredituju dostignuća OVK i umanje njihovu reputaciju. Jedan veteran kaže: „Internacionalci nas upoređuju sa kriminalcima!”

Priznavanje

Žrtve sa kojima smo razgovarali smatraju da treba učiniti više kako bi se otkrili počinioци ratnih zločina i osudili. Oni su takođe svesni drugih formalnih i neformalnih mehanizama za postizanje pravde. Kroz svoje učešće u REKOM-u i druge projekte tranzicione pravde, mnoge žrtve su upoznate sa jezikom pomirenja, praštanja i reparacije.

Neke žrtve su tvrdile da Srbija ima obavezu da prizna – i plati – zločine koji su počinjeni u prošlosti. Slanje ratnih zločinaca u zatvor, javno izvinjenje i plaćanje za fizičku štetu koja je načinjena je samo deo ovog procesa. Učesnici su o obavezama Srbije da prizna svoja nedela govorili sa izvesnom dozom cinizma. Za trinaest godina, Srbija je odlučno negirala odgovornost, što je dovelo do malih očekivanja među žrtvama širom Balkana.

“Zaboravimo na činjenicu da će nam oni pomoći.”²⁸

Kraj sukoba je doveo do oslobođenja Kosova od srpskog ugnjetavanja a 2008. Kosovo je proglasilo nezavisnost. Po mišljenju mnogih naših učesnika, sada je odgovornost vlade Kosova da štite njihova prava i garantuju da najugroženiji građani dobiju odgovarajuću podršku i priznanje. Zakoni su dizajnirani tako da obezbede podršku žrtvama, veteranima i porodicama poginulih OVK boraca. Na žalost, gotovo je jedinstveno mišljenje onih sa kojima smo razgovarali da ta podrška vlade nije bila dovoljna.

“Civilne žrtve” navode da ih vlada zanemaruje u korist veterana OVK i njihovih porodica. Ovo je očigledno finansijski problem koji se odnosi na razliku u penzijama između veterana i civila, ali takođe dubina problema nalazi u pitanje legitimiteta i vrednosti. U Velikoj Kruši, gde su najveći broj nestalih i ubijenih civila, učesnici smatraju da u skladu sa dominantnim narativom koji vlada zagovara civila nisu doprineli slobodi zemlje i da ne zaslužuju isti tretman. Jedna žena je ispričala kako joj je sin oteo iz naručja i ubijen od strane srpskog vojnika. Po njenom mišljenju, ničim izazvana smrt jednog deteta se razlikuje od smrti vojnika OVK koji je možda ubijen u vazdušnom napadu tokom misije pri čemu je on znao za rizike, i daje joj prava na „više poštovanja“.

Priznanje nije jedino što naši učesnici žele, već i kredibilan identitet za koji mnogi smatraju da su bili lišeni kako od strane vlade tako i od strane članova svoje zajednice. Ovaj problem su posebno istakli veterani koji su se borili protiv kako u ratu tako i nakon njega. Sa sedam bivših pripadnika OVK koji su bili optuženi u Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu

28 Učesnik fokus grupe, Vučitrn.

Jugoslaviju, i drugima koji su bili upleteni u korupcijske afere, veterani sa kojima smo mi razgovarali nisu bili nesvesni imidža OVK u javnosti i sramnog postupanja nekih koji su pretili da podriju njihov ugled. Oni krive međunarodnu zajednicu za širenje „prljave kampanje“ i okretanje javnog menjanja protiv njih.

Priznanje je takođe dominantna tema koja je prošla kroz fokus grupe sa Srbima, Romima, Aškalijama i Egipćanima. Za ove grupe, nesposobnost albanske većine da priznaju njihov status kao žrtve ili im obezbede zagarantovano mesto u društvu, dovelo je do široke etničke diskriminacije. Srbin iz Orahovca je izrazio sumnju o pomirenju:

“Nema budućnosti za našu decu ovde, i mi ne vidimo da može doći do integracije, jedino mesto gde naša deca mogu da pohađaju škole je Severna Mitrovica a kasnije oni odlaze u Srbiju radi visokog obrazovanja i pronalaženja poslova.”

Septembra 19, 2004 na snagu je stupio antidiskriminacioni zakon. Zakon zabranjuje neposrednu ili posrednu diskriminaciju po bilo kom osnovu u više oblasti uključujući zapošljavanje, obrazovanje, socijalnu zaštitu i pristup stanovanju.²⁹ Uprkos pravnom okviru koji je usvojen za zaštitu prava manjina na Kosovu, stavovi javnosti prema manjinama se nisu popravili i nejasno je u kojoj meri se zakon primenjuje.

Izveštaj organizacije Human Rights Watch koji je objavljen 2011. potvrđuje da „manjine na Kosovu, uključujući Srbe, Rome, Aškalije i Egipćani (kojima je maternji jezik albanski) su i dalje u riziku u pogledu diskriminacije, marginalizacije i maltretiranja.”³⁰ Prema izveštaju, 40 međuetničkih incidenata (uključujući 4 ubistva) su prijavljeni Kosovskoj policijskoj službi u periodu januar-avgust 2010. Iako je diskriminacija prema Srbima na Kosovu i dalje najkontraverznija i najširi oblik diskriminacije, među Romima, Aškalijama i Egipćanima je najveća stopa nezaposlenosti, kao i napuštanje škola i najveći mortalitet. Jedan Rom kaže,

“Lokalna romska i srpska populacija ne može da pronade posao, sem u obrazovnom sistemu u osnovnim i srednjim školama. U srednjim školama ima više profesora nego učenika. Stanovnici se uglavnom sele zbog teškoća i jer ne vide budućnost za svoju decu na Kosovu.”

U svim našim razgovorima sa žrtvama čuli smo žalbe na institucionalno zanemarivanje i priče o bezdužnosti vladinih činovnika koji pokazuju lažno interesovanje za njihove potrebe tokom predizbornih kampanja. Učtivo priznanje je takođe nešto što su rekli da javnost nije pružila. Medijska pokrivenost njihovih komemorativnih manifestacija se smanjuje i oni smatraju da gube javnu podršku za svoje ciljeve.

29 OSCE. (2007) Implementing the Anti-Discrimination Law: A challenge for Kosovo, available at: <<http://www.osce.org/kosovo/25854>> [accessed on 13 September 2012]

30 Human Rights Watch, World Report 2011 – Kosovo, 24 January 2011, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [accessed 16 October 2012]

Neki učesnici su izjavili da zbog toga što žrtve primaju finansijsku podršku od države, ostatak stanovništva je ogorčen na njih i smatraju da su oni iskoristili smrt njihovih najmilijih. Oni tvrde da ih je njihov status žrtve odvojio od ostatka duštva i da podstiču ljubomoru i ozlojađenost drugih članova zajednice koji nisu mogli da saosećaju sa njima i njihovom situacijom. U Srbici žena je ispričala o tome kako je čovek napravio sarkastičan komentar videvši da humanitarni radnici donose hranu porodicama žrtava, pitajući ih „može li u njihove kuće da stane sva pomoć koju su primili“.

Iako smo čuli neke anegdote o surovosti prema žrtvama od strane pripadnika sopstvene zajednice, čuli smo i o mnogim neprofitnim organizacijama, religijskim institucijama i dobrotvorima koji su utrošili vreme i resurse pomažući da se olakša barem deo njihovog tereta. Među najcenjenijim dobrotvornim gestovima su izgradnja spomenika i memorijala za muškarce, žene i decu koji su nastradali tokom sukoba. U Selima Beleg i Pobrđe, u opštini Dečani, napravljen je spomenik za nestale koji se smatra nekom vrstom veoma značajnom gesta.

“Njihova imena se nalaze na memorijalu, i to deluje prilično smirujuće na nas. Kada ga moj 15-godišnji sin vidi on uvek pokaže ime njegovog dede. Ova imena su skoro zaboravljena. Ovako barem mladi ljudi se okupljaju oko tog dela, a čak su i svetla postavili pa su sada imena vidljivija.”

Diskusija o priznavanju često izaziva ljutite reakcije kod naših učesnika. Mi ih tumačimo kao strah da je društvo počelo da zaboravlja događaje i ljude koji su još uvek živi u njihovim glavama. Njihove akcije za javnim okupljanjem, zajedničko zalaganje za pravdu i komemoraciju mrtvih su metode za utiskivanje kolektivne memorije sukoba na nacionalnom nivou i da se osigura da se istorija ne zaboravi.

Podrška vlade

Tokom izrade ove studije mi smo pokazali da je stanovništvo pogođeno kosovskim konfliktom u potpunosti sposobno da artikuliše svoje nerešene probleme. Takođe smo pokazali da oni imaju tendencije da za svoje nerešene probleme krive državu. Prema mnogim ljudima sa kojima smo razgovarali, vlada nije odgovarajuće opremljena da odgovori na njihove potrebe. Izveštaji o nepotizmu i korupciji snažno obeležavaju vladina odobrenja u mestima kao što je Mitrovica. U nekoliko fokus grupa, frustracije zbog vladine nebrige je ostavilo učesnike ogorčenim. Lokalni opštinski zvaničnici se smatraju jednako neosećajnim kao i većina visokih članova parlamenta, kojima nedostaje politička volja da poboljšaju uslove za porodice žrtava ili veterana OVK.

Uprkos sumornim primedbama koje smo čuli od pojedinaca koji vladu smatraju nesposobnom, neke od žrtava koje smo čuli su imale više optimizma o radu sa lokalnim i državnim zvaničnicima. Ovi pojedinci su i dalje nezadovoljni niskim penzijama i nedovoljnim socijalnim davanjima koja dobijaju. U Srbici je grupa žena koje smo intervjuisali smatra da

predstavnik jedne od grupa žena žrtava treba da bude u parlamentu.³¹ Ovo je jedan od načina kako bi zainteresovale javnost za promenu sistema umesto da se sistem u potpunosti odbaci. Iz njihove perspektive, veće poštovanje i pažnja se dobija kroz zastupljenost u vladi kao i pomacima sopstvene političke taktike. Oni su ukazali veteranima OVK kao primer kako iskreni i uporni zahtevi vladi poboljšavaju njihove beneficije.

Širom zemlje smo videli pojedince koji se bore da shvate njihovu finansijsku pomoć i kako pristupiti programima i uslugama. Ovo je najevidentnije u ruralnim područjima. Ovi napori su često neuspešni prema ženama i manjinama koji su izolovaniji u pogledu dobijanja informacija. U Dečanima, dobili smo informacije od NVO radnika koji je opisao neuspeh kosovske vlade da obavesti žrtve o njihovim pravima:

“Veliki broj [kosovskih] građana nije informisan o zakonu ili šta taj zakon sadrži. Drugi ne znaju kome da se obrate za svoje probleme, jer opštinske institucije nemaju kancelariju ili odeljenje koje se bavi isključivo ratnim žrtvama. Dakle, ukoliko nekome treba dokument ili potvrda o nestalom ili slično, ljudi ne znaju kome da se obrate...Postoje slučajevi kada mladi ljudi čiji su roditelji ubijeni ili nestali tokom rata, dođu u opštinski omladinski centar da bi dobili informacije o svojim pravima koja su im na raspolaganju.”

Učesnici romske i srpske nacionalnosti su pokazali mnogo istih briga kao i Albanci, koje se uglavnom odnose na ekonomiju i na nestala lica. Manjine tvrde da vlada zanemaruje njihova prava, dok podržavaju prava albanske većine. Jedan Srbin koji je učestvovao u našoj fokus grupi opisao je ono što vidi kao neizbalansirani politički sistem:

“Što se straha tiče, srpske porodice žrtava i nestalih lica nemaju razloga da strahuju. Ipak, zakon važi samo za albansku većinu, i opšte mišljenje među Srbima je da nijedna srpska porodica žrtava ne može dobiti penziju ili beneficije. Mi se osećamo kao građani „trećeg reda“. Iako ja radim u opštini Klina, i pričam sa gradonačelnikom o našim problemima, nismo videli nikakve rezultate.”

Čak i vremenski okvir koji definiše korisnike *Zakona 04/L-054 o statusu i pravima žrtava, invalida, veterana, članova Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava i njihovih porodica* je viđen kao diskriminatorski u pogledu manjina. Civilne žrtve rata i civilni invalidi smatraju se oni koji iz perioda od 27.02.1998 do 20.06.1999. Nestali civili su oni koji su nestali u periodu od 01.01.1998 do 31.12.2000. Imajući u vidu da je etničko nasilje prema Srbima bilo češće posle navedenog vremenskog okvira, mnoge porodice su ostale nepokrivene zakonom. Srpski ispitanik iz porodice žrtve u Klini je odgovorio:

“Posle gubitka njihovog sina, moj zet i njegova supruga su napustili Kosovo i sada žive u Srbiji. Oni žive sa drugim sinom i on vodi brigu o

31 U pogledu ovog, jedna (sekundarna) žrtva je već bila birana u parlamentu putem redovne političke stranke od 2001–2007, i radio je u Ministarstvu pravde od 2008–2010.

njima. Oni su pronašli telo svog sina, i sahranili ga odmah posle rata. Niko od njih nije znao da treba da podnesu zahtev za penziju, iako je datum kada je njihov sin ubijen 23.jula 1999., i na taj način ne odgovara datumu koji je naveden zakonom tj. 20.jun 1999. Oni do sada nisu konkurisali za penziju u kosovskim institucijama, niti misle da će pravda biti zadovoljena.'

Pitanje državne podrške je jedno koje je bilo uljučeno u sve teme o kojima smo raspravljali tokom studije i bilo je dominantna tema tokom istraživanja u našem projektu. Iako nivo omalovažavanja vladinih institucija varira od osobe do osobe, konstantno je mišljenje onih sa kojima smo razgovarali da su državni zvaničnici odgovorni za dobrobit porodica žrtava. Neki pojedinci su bili skeptični da država ima stvarnu autonomiju i veruju da UN i EU kao i SAD kontrolišu kosovsku vladu i diktira šta se može a šta se ne može. Čuli smo veoma malo o odgovornosti Srbije ili ulozi NVO u zastupanju i rešavanje kosovskog problema. Konačno nakon postizanja nezavisnosti, ono što je bilo veoma važno za sukobom pogođeno kosovsko stanovništvo je funkcionisanje demokratske države. Za mnoge, patnja koje su pretrpeli radi stvaranja saosećajne i kompetentne države je da obezbedi njihovu budućnost i radi na rešavanju nasilne prošlosti.

VI. Zaključci

Putem potrebe studije o kvalitativnoj proceni potreba mi smo prikupili informacije isključivo od pojedinaca koji su najviše bili pogođeni sukobom na Kosovu 1999. Kao organizacija čiji je pristup usmeren ka žrtvama verujemo da potrebe naših korisnika treba da budu srž naših intervencija. Mi priznajemo međutim, da naši nalazi ne odražavaju perspektive drugog ključnog aktera: pružaoca usluga. Naša analiza obuhvata samo subjektivne stavove žrtava i nije namenjena za evaluaciju adekvatnosti postojećih usluga.

Očekujemo da će rezultati ovog istraživanja predstaviti sveobuhvatnu sliku uslova najugroženijih zajednica na Kosovu pružaocima usluga, kao i bolje razumevanje potreba žrtava. Dok su sledeće preporuke usmerene ka državi, međunarodnim i akterima civilnog društva, one su takođe namenjene i našem Centru u poboljšanju sposobnosti za dizajniranje programa i usluga koje se mogu efikasno koristiti u zajednicama u kojima radimo.

Mi smo bili u stanju da izvučemo nekoliko tema tokom mnogih meseci razgovora sa porodicama žrtava i veteranima rata. Nakon ispitivanja sati transkribovanih diskusija fokus grupa i diskusija i intervjua, analize naših podataka, CIDO je identifikovao nedostatke u uslugama i prepoznao iste. Konsenzus je da žrtve često nailaze na sledeće ključne prepreke:

- Nedostatak adekvatnih resursa
- Nedostatak institucionalne podrške
- Nedostatak priznavanja

- Nedostatak znanja o njihovim pravima
- Brige o bezbednosti
- Nedostatak obrazovanja/veština za zapošljavanje
- Nedostatak psihološke podrške

Najznačajnije prepreke koje su se pojavile u svim našim diskusijama su žrtve koje su direktno povezane sa siromaštvom. Učesnici su bili zabrinuti za pronalaženje poslova i sve većim troškovima hrane, električne energije, zdravstva i obrazovanja. Tema „izdržavanja porodice“ je u centru pažnje.

Naši učesnici priznaju da ekonomski uspeh direktno utiče na dobrobit njihove dece. Briga za bezbednost dece i buduća dostignuća kao tema se prožimala kroz skoro svaku našu diskusiju. Shvaćeno je da se lični problemi sa kojima su suočeni danas ukorenjeni u prošlosti i ne mogu se umanjiti. Pravda, priznanje, i istina će delimično pomoći u procesu lečenja, ali što je još važnije za većinu naših učesnika je da njihova deca i unuci imaju mogućnosti koje su njima bile uskraćene.

Mnogi naši učesnici su proveli godine lišeni kvalitetnog obrazovanja, zdravstvene zaštite i bezbednosti. Tokom 1990-ih oni su pohađali tajne škole i bili otpušteni sa poslova zbog režima Slobodana Miloševića. Iako su mnogi bili skeptični da će bilo koja vladina institucija ili humanitarna agencija pomoći da izađu iz hroničnih ekonomskih poteškoća, oni su se nadali da će bar biti u stanju da poboljšaju kvalitet života svoje dece.

Sljedeći korak će biti da sarađuju sa organizacijama zajednica, lokalnim opštinama i međunarodnim organizacijama koje rade na Kosovu i da razviju strategiju koja će im pomoći u poboljšanju obima i pružanja usluga za žrtve. Mi ćemo iskoristiti naše nalaze da poboljšamo koordinaciju usluga među akterima i postaviti osnove za inovacije u pružanju usluga.

VII. Preporuke

Ovaj izveštaj završavamo nizom preporuka za rešavanje potreba žrtava pogođenih sukobom na Kosovu. Ove preporuke su namenjene za upotrebu na međunarodnom, državnom i lokalnom nivou. Dok naši učesnici često izražavaju jako mišljenje o tome ko je odgovoran za rešavanje njihovih problema, mi verujemo da će se najbolji rezultati postići samo koordinatnim pristupom koji uključuju širok spektar aktera.

Na osnovu naših saznanja, preporučujemo da se pružaoци usluga fokusiraju na rešavanje sledećih pitanja:

- Za Ministarstvo zdravstva i ostale institucije koje se bave psihosocijalnom i zdravstvenom zaštitom žrtava i članova njihovih porodica
 - Poboljšanje pristupa *kvalitetnoj* zdravstvenoj zaštiti. Ovo bi trebalo da obuhvati i odgovarajuću obuku za pružaoce zdravstvene zaštite i zadovoljavanje kliničkih potreba – kako fizičkih tako i psiholoških – žrtava.
 - Obezbeđivanje sveobuhvatnih mogućnosti za mentalno lečenje, uključujući upravljanje krizama i brigu za žrtve i veterane.

- Unapređenje svesti zajednice o uslugama lokalne zdravstvene zaštite, grupama za podršku i drugim relevantnim programima koji bi mogli biti od koristi za žrtve.
- Obezbeđivanje žrtvama otvorene i društvene aktivnosti za poboljšanje fizičkog funkcionisanja i emotivnog blagostanja.
- Omogućavanje rehabilitacionih programa zajednicama koje bi im pomogli u rešavanju fizičkih i psiholoških efekata trauma.

Za ekonomske institucije

- Reintegracija sukobom ugroženog stanovništva i ekonomsko oživljavanje kroz strategije koje podstiču otvaranje novih radnih mesta.
- Smanjenje siromaštva dece i ublažavanje efekata siromaštva za dobrobit dece koja pripadaju porodicama žrtava zadovoljavanje osnovnih potreba i omogućavanje pristupa obrazovanju i obukama za rad.

Za Vladu, međunarodne institucije i organizacije civilnog društva

- Poboljšanje edukacije i informisanosti pružiocima usluga. Pomaganje žrtvama da dobiju informacije o tome kome treba da se obrate za pomoć što bi trebalo da bude sastavni deo vladinih kancelarija i NVO.
- Rad u tesnoj saradnji sa srpskim institucijama i međunarodnim organizacijama kako bi se rešila sudbina nestalih lica sa Kosova.
- Osigurati da su porodice nestalih lica u potpunosti informisane o svim naporima koje preduzimaju države, EULEX, i druge agencije kako bi se otkrile masovne grobnice i istražili nestanci ili otmice njihovih rođaka.
- Artikulisanje zakona na koherentan način. Država bi trebalo da uloži dodatni napor u definisanju zakona za kosovske žrtve i da im pomogne da razumeju svoja prava i beneficije.
- Primena propisa o posmrtnim ostacima. Ove propise treba utvrditi radi upravljanja i zaštite posmrtnih ostataka.
- Razmotriti status porodica civilnih žrtava. Trenutno nesrazmerni sistem beneficija pruža mnogo manju finansijsku pomoć porodicama civilnih žrtava i nestalih lica u odnosu na porodice OVK. Javno priznanje loše ekonomske situacije sa kojom se suočavaju mnoge porodice što podrazumeva da im se obezbedi pristup ekonomskim dobrima približno onim koje se obezbeđuju veteranima i porodicama palih boraca OVK.
- Podsticanje žrtava da podele svoja svedočenja putem formalnih mehanizama kao što su komisije za istinu i sudski procesi.
- Obezbeđivanje sigurnog prostora za žrtve da podele svoje priče i prime podršku kolega. Formiranje grupa za podršku može pomoći onima koji su preživeli rat da se izbore sa izazovima bola i tuge, pronalaženja poslova, i kretanja napred sa svojim životima.
- Rešavanje mikro-problema koje velike organizacije često previde, kao što su potrebe porodica u krizi ili izgradnja lokalnih spomenika.

Ljutite reakcije kod naših učesnika. Mi ih tumačimo kao strah da je društvo počelo da zaboravlja događaje i ljude koji su još uvek živi u njihovim glavama.

- Iskorištavanje veština i strasti motivisanih članova udruženja žrtava, a posebno lidera koji su već pokazali javnu posvećenost u svojim zajednicama.

Dugoročni uticaj traume zajedno sa svakodnevnim teškoćama, našim učesnicima se čini da su njihovi problemi nepremostivi. Uprkos ovim poteškoćama, inspirisani lideri su se pojavili u svakoj od opština koju smo posetili. Mnogo puta smo čuli o neuspehu vladnih zvaničnika i razgovorima koji su doveli do obeshrabrenja i napuštenosti. Ipak, čini se da svaki dan oni prave izbor kako bi poboljšali dobrobit svoje dece i stvorili vitalnu zajednicu. Upoznali smo se sa uspešnim preduzetnicima, ostrašćenim majkama, i društvenim aktivistima koji rade na podizanju svesti u pogledu njihovih ciljeva. Oni su razgovarali sa nama jer žele da budu glasni i vidljivi deo političkog pejzaža Kosova. Pružaoci usluga treba da pomognu u negovanju lokalnih resursa i prepoznaju da žrtve mogu – i treba – da budu neophodan deo dizajna i sprovođenja usluga koja je od koristi zajednicama.

Bibliografija

American Association for the Advancement of Science (AAAS) Science and Human Rights Program, American Bar Association (ABA) Central and East European Law Initiative (Eds.): Political Killings in Kosova/Kosovo, March–June 1999: A cooperative report by the Central and East European law initiative of the American Bar Association and the Science and Human Rights Program of the American Association for the Advancement of Science. Washington DC: ABA Central and East European Law Initiative; 2000.

Beeker, Mo (2006). Challenges to the Implementation of Transitional Justice. Conference paper presented at Dealing with the Past and Transitional Justice: Creating Conditions for Peace, Human Rights and the Rule of Law, Neuchatel, Switzerland.

Bond, Patrick (2000). Elite Transition: From Apartheid to Neoliberalism in South Africa. London; Sterling VA; Scottsberg, SA: Pluto Press; University of Natal Press.

Brysk, Allison (2002). Globalization and Human Rights. Berkeley, California: University of California Press.

Central Intelligence Agency. (2012). The World Factbook page on Kosovo, Section: Economy. In 2012 World Factbook. [Online Database]. Available at: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>> [accessed 10 August 2012].

European Commission (2011). Kosovo 2011 Progress Report. Brussels: European Commission.

Huffine, Edwin, John Crews, Brenda Kennedy, Kathryn Bomberger, Asta Zinbo (2001). “Mass Identification of Persons Missing from the Break-up of the Former Yugoslavia: Structure, Function, and the Role of the International Commission on Missing Persons. Croatian Medical Journal, 42(3): 271-275.

Human Rights Watch (2000). Kosovo: Rape as a Weapon of “Ethnic Cleansing”, 1 March 2000, D1203, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6a87a0.html> [accessed 9 October 2012]

Human Rights Watch, World Report 2011 – Kosovo, 24 January 2011, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4d48283b2.html> [accessed 16 October 2012]

- Humanitarian Law Center Activity Report (2010), Register of Human Losses in Kosovo Period 1998-2000, 12.
- Hunt, Julie (2011). "Experts lose hope of finding Kosovo's missing." Swissinfo, 11. February 11, [retrieved on 19 July 2011] http://www.swissinfo.ch/eng/specials/kosovo/Experts_lose_hope_of_finding_Kosovos_missing.html?cid=29501766
- Iacopino V, Frank MW, Bauer HM, Keller AS, Fink SL, Ford D, Pallin DJ, Waldman R: A population-based assessment of human rights abuses committed against ethnic Albanian refugees from Kosovo; *Am J Public Health* 2001, 91(12):2013-2018.
- International Committee of the Red Cross. (2012, June 8). ICRC Resource Center. Retrieved October 16, 2012, from International Committee of the Red Cross: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/news-release/2012/kosovo-news-2012-06-07.htm>
- Ingimundarson, Valur (2007). "The Politics of Memory and Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo" *History and Memory* 19(1): 95-123.
- Judah, Tim (2011). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
- Nagy, Rosemary (2008). "Transitional Justice as Global Project: Critical Reflections." *Third World Quarterly*, 29 (2): 275-289.
- OSCE. (2007) *Implementing the Anti-Discrimination Law: A challenge for Kosovo*, available at: <http://www.osce.org/kosovo/25854> [accessed on 13 September 2012]
- Republic of Kosovo (2011). Law No.04/L-054 On the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of Kosova Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families.
- Robinson, Alan G. and Myriam H.C. Fillaud (2011). "Forensic Sector Reform: A Missing Piece of the Security and Justice Sector Reform" *Journal of Security Sector Management*, 8(3): 1-9.

UN Security Council (2007). The Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement. Pristina: United Nations Office of the Special Envoy for Kosovo.

Wang, Shr-Jie, Sebahte Pacolli, Feride Rushiti, Berina Rexhaj, Jens Modvig. 2010. "Survivors of war in the Northern Kosovo (II): baseline clinical and functional assessment and lasting effects on the health of vulnerable population." *Conflict and Health*: 4:16.

Zupan, Natascha. 2006. "Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia" in: Martina Fischer (ed.) *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton*. Münster: Lit Verlag.

Katalogimi në botim – (CIP)
Biblioteka Kombëtare dhe Universitare e Kosovës

314.117-058.65(496.51)
323.28(=18:496.51)

Vlerësimi i nevojave të viktimave në Kosovë / përpiluar nga Caitlin McCurn, Rudina Hasimja ; përkthyer nga Arbër Shtëmbari, Dragana Milutinović - Prishtinë : QHDP, 2012.
- 112 f. ; 25 cm.

Titulli dhe teksti paralel në gjuhën shqipe, angleze dhe serbe

1.McCurn, Caitlin 2. Hasimja Rudina 3.Shtëmbari, Arbër 4. Milutinović, Dragana

ISBN 978-9951-640-00-8

Centre for Research,
Documentation and Publication

ISBN 978-9951-640-00-8

9 789951 640008